

Stećci u procesima identifikacije: između kulturne baštine i življene svakodnevice

Šimić, Dijana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:073896>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-25**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i antropologiju
Sveučilišni diplomski studij
Etnologija i antropologija

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i antropologiju
Sveučilišni diplomski studij
Etnologija i antropologija

Stećci u procesima identifikacije: između kulturne baštine i življene svakodnevice

Diplomski rad

Student/ica:

Dijana Šimić

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dijana Šimić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Stećci u procesima identifikacije: između kulturne baštine i življene svakodnevice** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 10. listopada 2024.

SADRŽAJ:

1. Uvod	1
2. Pregled dosadašnjih istraživanja: kriterij geografske lokacije, tipologije i periodizacije	3
3. Stećci kao dio Svjetske baštine UNESCO-a	10
4. Metodologija istraživanja	16
5. Teorijske perspektive	30
6. Usputnost kao odrednica promišljanja o baštini	38
7. Zaključak	49
8. Literatura	51
8.1. Internetski izvori.....	53
9. Popis sugovornika	54
10. Prilog	55

Stećci u procesima identifikacije: između kulturne baštine i življene svakodnevice

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se stećcima, srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima, kao dijelom kulturne baštine Hrvatske i Bosne i Hercegovine, s posebnim fokusom na procese identifikacije i suvremene percepcije lokalnih zajednica. Kroz etnografsko istraživanje provedeno na nekoliko lokaliteta u Hercegovini i na jednom lokalitetu u Hrvatskoj, analizirana je dvoznačna uloga stećaka – s jedne strane kao formalno zaštićene UNESCO-ve Svjetske baštine, a s druge strane kao dijela svakodnevnog života lokalnih zajednica. Metodološki, rad se oslanja na polustrukturirane intervjue, promatranje sa sudjelovanjem i fotografsku dokumentaciju kako bi se prikazali suvremeni izazovi očuvanja i valorizacije stećaka. Istraživanje ukazuje na potrebu za dubljim razumijevanjem odnosa između formalne zaštite i svakodnevnog življenja baštine, posebno u ruralnim područjima gdje stećci, iako fizički prisutni, često nemaju ključnu simboličku ulogu.

Ključne riječi: stećci, identitet, kulturna baština, življeno iskustvo, usputna baština

Stećci in Identification Processes: Between Cultural Heritage and Everyday Life

Abstract

This thesis explores stećci, medieval tombstones, as part of the cultural heritage of Croatia and Bosnia and Herzegovina, with a special focus on identification processes and contemporary perceptions within local communities. Through ethnographic research conducted at several sites in Herzegovina and one site in Croatia, the dual role of stećci is analyzed – on the one hand, as formally protected UNESCO World Heritage, and on the other, as part of the everyday lives of local communities. Methodologically, the thesis relies on semi-structured interviews, participant observation, and photographic documentation to highlight contemporary challenges in the preservation and valorization of stećci. The research points to the need for a deeper understanding of the relationship between formal protection and the everyday experience of heritage, particularly in rural areas where stećci, despite being physically present, often do not hold a key symbolic role.

Keywords: stećci, identity, cultural heritage, lived experience, peripheral/incidental heritage

1. Uvod

U ovom radu problematizirat će se suvremeni procesi identifikacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s fokusom na raznovrsne politike i prakse koje su potaknute stećcima kao dijelom Svjetske baštine UNESCO-a. Prije svega potrebno je istaknuti da su stećci kameni nadgrobni spomenici, koje pronalazimo u različitim položajima i oblicima s raznoraznim motivima te prema istraživanjima (ponajviše arheološkim i povijesno umjetničkim) datiraju u razdoblje od 13. do 15. stoljeća (Milošević 1991: 6). Danas su brojne nekropole stećaka smještene na lokacijama koje ne zaobilaze naseljena mjesta, te su kao takve postale dio brojnih lokalnih zajednica i važan aspekt u kulturnoj identifikaciji. No, bez obzira na sva dosadašnja istraživanja na lokalnoj razini oni još uvijek uz sebe vežu određenu mističnost, nerazumijevanje pa čak i problematične odnose koji, s obzirom da još uvijek postoje neodgovorena pitanja koja se tiču njihova nastanka, odlikuju lokalne zajednice. Iz tog razloga bih na samom početku svojeg rada pregledno istaknula dosadašnja saznanja o stećcima to jest o njihovoj geografskoj lokaciji, brojnosti, periodizaciji, oblicima i motivima, ali i o njihovoj zaštiti, to jest njihovom smještaju na Listu svjetske baštine UNESCO-a. Iako će spomenuto poglavlje biti preglednog karaktera, neće se zaobići problematika zaštite, kriterija zaštite, te suvremene interpretacije praksi zaštite i razumijevanja baštine. Nakon toga ću se u radu usredotočiti na suvremenu percepciju stećaka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na njihovu ulogu u procesima identifikacije. S obzirom na to da stećci osim formalne zaštite predstavljaju i važan element identifikacije u brojnim zajednicama na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u ovom radu na temelju terenskog etnografskog istraživanja na više lokaliteta pokušat ću istražiti probleme, izazove i suvremene percepcije zaštite stećaka. Istraživanje će se upotpuniti fotografskim dokumentiranjem stećaka i njihovih funkcija u življenoj svakodnevici pri čemu se želi razumjeti odnos prema stećcima na lokalnoj razini i problemi koji iskrsavaju iz raznovrsnih poimanja zaštite. Među navedene probleme možemo navesti (ne)uređenost lokaliteta, njihovu centralnost/marginalnost, oštećenja i suvremene interpretacije baštine. Također, uz navedeno fotografsko bilježenje kroz koje se želi interpretirati odnos lokalne zajednice prema stećcima, koristit će se i metoda (polu)strukturiranog intervjua, te metoda sudjelovanja s promatranjem. Cilj istraživanja kroz navedene metode je doznati kako lokalno stanovništvo percipira stećke te kakvo značenje oni imaju za njih u procesima identifikacije s obzirom na njihovu važnost kao dijela Svjetske baštine UNESCO-a. Smatraju li ih dijelom svoje baštine i tradicije te kako se

identificiraju sa stećcima ovisno o simboličkim granicama suvremenog etničkog ili religijskog predznaka. Je li odnos prema stećcima uvjetovan njihovom deklarativnom vrijednošću te kako stećci postaju dijelom turističke ponude kao što je to slučaj u Radimlju. Također bih se upustila u izazov otkrivanja „rutine“ koja se odvija oko tih stećaka, to jest kako se stanovnici u njihovoj svakodnevici odnose prema njima, kakav je širi kontekst u kojima se pojavljuju te kako suvremeni zakonodavni, administrativni i politički okviri redefinišu njihovu ulogu u lokalnim zajednicama. Iako se stećci s jedne strane reprezentiraju primarno u odnosu na njihovu geografsku lokaciju ili povijesnu periodizaciju, u ovom će se radu problematizirati njihova uloga kroz etnografsko istraživanje koje će staviti naglasak na dihotomiju formalne zaštite i suvremenih svakodnevnih praksi.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja: kriterij geografske lokacije, tipologije i periodizacije

Termin stećci odnosi se na nadgrobne spomenike koji su najčešće rađeni od kamena te koje pronalazimo kao uspravne ili položene, a načinjeni su u različitim oblicima. Karakteristični su za razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te su specifični za prostor srednjovjekovne države Bosne i njezinih pograničnih područja pri čemu njihova rasprostranjenost obuhvaća područja Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore (Dragić 2000: 45). Zona rasprostiranja ograničena je rijekom Dravom na sjeveru, jadranskom obalom na jugu, Likom na zapadu, dok istočna granica njihova rasprostiranja seže duboko u zapadnu Srbiju (Vučić 2018: 3). Od približno 70.000 evidentiranih stećaka na 3.300 lokaliteta, u Bosni i Hercegovini nalazi se oko 60.000, u Hrvatskoj oko 4.400, u Crnoj Gori oko 3.500 i u Srbiji oko 4.100 (ibid.). Samim tim za stećke možemo reći da su zasigurno najbogatija ostavština kasnog srednjeg vijeka na ovom području što potvrđuje njihova kvantiteta, ali i kvaliteta. Kvantitetu potvrđuju gore navede brojke evidentiranih stećaka, a kvalitetu brojni autori koji su istraživali, analizirali i pisali o stećcima te posljednjih godina svjedočimo o sve većoj popularizaciji srednjovjekovnoga naslijeđa i intenziviranom interesu za izučavanje stećaka.

Indikativna je činjenica kako je pojava stećaka vezana uz nekropole koje trebaju brojati najmanje 10 spomenika te pretpostavljaju prostor koji je svojom funkcijom najčešće izdvojen od svakodnevnog života. kada je riječ o stećcima oni su prisutni na prostorima koji su danas pogodni za život. Ne nalaze se na planinama ni na brdima, nego su smješteni u kotlinama unutarbrojna naselja u kojima i danas obitavaju zajednice. Rekla bih da su nekropole stećaka na neki način preteča naših groblja, jer se radi o identičnoj tradiciji sahranjivanja pokojnika na točno izolirano mjesto koje je namijenjeno samo toj svrsi.

S obzirom na to da je većina autora u svojim pisanjima o stećcima naglasak stavljala na kriterije periodizacije, tipologizacije i geografskog smještaja, u ovom poglavlju ću se kritički osvrnuti na navedene autore i otvoriti upitnost takvih kriterija u kontekstu razumijevanja procesa identifikacije u sadašnjosti te postoji li uopće koncept identifikacije kod njih. Uz to obratiti pažnju kako se oni odnose prema pojmu baštine i što taj pojam uopće znači za njih.

Kao što je već spomenuto stećci su nadgrobni spomenici rađeni najčešće od kamena te se mogu podijeliti na položene (ploče, sanduci i najčešći sljemenjaci u obliku sarkofaga), koji su u većini, i uspravne (stupovi, stele i krstače), a datiraju uglavnom od 13. do 15.

stoljeća.¹Slijedom toga, napomenula bih kako se još uvijek u znanstvenom diskursu između raznih autora vode polemike o točnoj dataciji stećaka i njihovu smještaju u povijesni kontekst. No, Ante Milošević u svojoj knjizi *Stećci i vlasni* tvrdi da je najstariji datirani stećak kao takav nadgrobna ploča trebinjskog župana Grda iz druge polovice 12. stoljeća, stoga on pretpostavlja da je glavni oblik stećka proizašao iz nadgrobni ploča. Prema njemu se ostali oblici javljaju nešto kasnije, primjerice oblik sanduka i sljemenjača javljaju se tek krajem 14. stoljeća, dok se oblik uspravnog stupa i krstače javljaju krajem 15. stoljeća te traju kroz 16. i ulaze u 17. stoljeće. Shodno tomu takvi se uspravni oblici stećaka u stručnoj literaturi dosta povezuje s nišama, to jest uspravnim monolitnim kamenim spomenicima iznad muslimanskih odnosno turskih grobova, koji se na ovom području pojavljuju već krajem 14. stoljeća, kao posljedica turskih osvajanja (Milošević 1991: 6). Iako se nadgrobna ploča smatra početnim stadijem stećaka što se tiče njihova tipološkog razvoja, ona ipak nije svojstvena samo teritoriju kasnijeg rasprostiranja stećaka, nego je zapravo općenita pojava nadzemnog označavanja groba tijekom cijelog srednjeg vijeka, posebno na zapadnomediteranskom teritoriju. Prema Miloševiću, takva činjenica dovodi u pitanje ispravnost termina stećak, uz izuzetak sanduka i sljemenjača, jer bi se nadgrobne ploče srednjovjekovne Bosne i Hercegovine i susjednih joj krajeva trebalo doživljavati kao općeprihvaćen način nadzemnog označavanja groba u srednjovjekovnoj Europi. Nadalje, Milošević zaključuje kako se pritom stećci u našim krajevima razlikuju načinom obrade i izborom ornamentalnih motiva koji su prilagođeni različitim klesarskim radionicama iz kojih potječu. (ibid.: 7) Zaključno, teze Miloševića pokazuju da se u istraživanju stećaka naglasak stavljao na terminologiju, lokaciju, kao i ornamentalne motive što nas upućuje da se pitanje identifikacije ne problematizira unutar ovakvog disciplinarnog pristupa. Nadalje, kada je riječ o tipologiji, vrlo se često ističu stećci u obliku već spomenutih uspravnih stupova i krstača, koji nemaju nikakve tipološke veze s primarnim oblicima stećaka (sanduci i sljemenjaci), a razvijaju se kao svojevrsan odgovor na zbivanja kasnog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini i obližnjim krajevima. Taj odgovor vezan je uz težnje starosjedilačkog stanovništva da se i nakon smrti vizualno distancira od novog muslimanskog stanovništva i njihovih uspravnih niša sa svojim uspravnim nadgrobni spomenicima tijekom 15. i 16. stoljeća (ibid.). Takvo što potvrđuje i činjenica da se uspravni stećci ne pojavljuju na prostorima koji su izvan rasprostiranja niša, a na njima se ne javljaju ni uspravni kršćanski spomenici (ibid.). Od svih spomenutih oblika stećaka najvažniji su oblici sanduka i sljemenjača koji se pojavljuju u 14. stoljeću, a svoj vrhunac doživljavaju tijekom 15. stoljeća, a već od kraja 15. i

¹ <https://www.nekopola.ba/bs/oblici-stecaka> (zadnji pristup 25. 1. 2024.)

početkom 16. stoljeća prestaju se klesati (ibid.). Smatra se da takvi oblici stećaka svoje korijene vuku iz etrurskih, rimskih i ranokršćanskih sarkofaga koji se nekim nepoznatim putevima nakon više od tisuću godina javlja u obliku stećka na području Bosne i Hercegovine i obližnji joj krajeva (Miletić 1982:34).

Najupečatljiviji dio stećaka su upravo ornamentalni motivi koji ih uključuju u suvremene tokove europske umjetnosti i bude razna pitanja kod istraživača već dugi niz godina. U grupi ornamentalnih motiva koji se pojavljuju na stećcima pripadaju raznorazne bordure, to jest ornamentalne trake koje se isprepliću te one mogu biti samostalne ili dopuna nekom drugom motivu. Nadalje arhitektonski motivi među kojima su najučestalije arkade u najrazličitijim varijantama i kombinacijama, također tu pripadaju i razni simboli poput spirale, mača, luka sa strijelom, štita i slično, ali i vegetabilni motivi poput vinove loze, cvjetnih grana i lisnatih traka. Stoga Nada Miletić smatra da su svi motivi kojima su stećci dekorirani imali veliko duhovno značenje za ljude kojima su pripadali. Nada također napominje kako su jednaku važnost imali i motivi iz svakodnevnog života kao što su predstave životinja (jelen, konj, ptice...) i scena poput lova, plesa, jahanja i borbi na kojima se javljaju i figuralni prikazi (ibid.: 76). Stoga, rekla bih kako je iz navedenih ornamentalnih motiva, koji su se spajali u raznoraznim kombinacijama, moguće vidjeti kako oni nude prikaz profanih to jest svjetovnih elementa, ali ipak sadrže dublje religijsko značenje za ljude koji su pokopani ispod stećaka i njihove obitelji. Simboliku motiva koji se pojavljuju na stećcima možemo povezati s raznim mitologijama i religijama te ih se treba tumačiti u okvirima vremena u kojima su upotrebljavani, a ne u današnjim, kako se to često čini, jer je interpretacija sadržaja ukrašenih stećaka često bila predmet političkog prisvajanja ili je bila jednostrana (Hoblaj 2021: [s.p.]).²Primjerice, neki motivi se ponajviše povezuju s kršćanskom tematikom jer su prikazani križevi, ljljani, vinova loza, sunce, mjesec i slično, koji se u kršćanskoj religiji i unutar kršćanske simbolike vežu uz Isusa Krista, euharistijsku misu i same početke i rađanje kršćanske vjere to jest Crkve. Indikativno je da su ti kršćanski motivi koji se pojavljuju, poznati simboli iz povijesti kršćanstva, npr. vinova loza aludira na Kristovu pretvorbu vode u vino, no ako se na nekom određenom stećku nalazi prikaz vinove loze u ovom slučaju ona ne mora nositi kršćansku simboliku, jer postoji dosta teorija o pripadnosti stećaka te se simbolika određenih motiva može tumačiti u nekim drugim okvirima. Slijedom toga, Lovrenović ističe da su kršćanski motivi prisutni na stećcima, iako su oni dio šireg simboličkog spektra koji uključuje različite kulturne i religijske utjecaje. Lovrenović objašnjava da su stećci nastajali u vrijeme kada se bosansko-

² <https://bogumili.hr/stecci-spomen-obilježja-bogumila> (zadnji pristup 25. 1. 2024.)

humsko društvo nalazilo na raskršću između zapadnog kršćanstva, istočnog pravoslavlja i bogumilske hereze, što je dovelo do sinteze različitih simbola (Lovrenović 2009: 63). U cijelosti, ornamentacija stećaka otkriva svijest i senzibilitet cijelog razdoblja i ljudi koji su bili uključeni u njihovo stvaranje, ali i pokojnika čije su želje često štovane prilikom rezbarjenja. Sva ornamentacija jako je plošna i naivno oblikovana i ne otkriva baš vještog majstora te je ona ili urezana ili isklesana na površini velikih kamenih blokova, koji su većinom oblikovani poput dvostrešnih krovova. Pored raznoraznih motiva, na stećcima se mogu pronaći i razni natpisi. Epitafi stećaka napisani bosančicom svjedok su onodobne pismenosti. Oni uglavnom otkrivaju ime pokojnika (često je i nekoliko njih pokopano ispod stećka). Na nekim primjercima je i potpis *dijaka* odnosno pisara koji je sastavio i uklesao natpis. Neki natpisi donose pojedinosti iz pokojnikovog života ili molitve, odnosno može se reći da neki natpisi predstavljaju malu biografiju pokojnika. Ukratko je opisan njegov život do smrti i izgradnja stećka. Natpisi ovog tipa obično su nešto duži, često spominju važne povijesne ličnosti, spajaju više dijelova filozofskog ili religioznog karaktera koji se ogledaju u biografskim elementima pokojnika, u porukama prolaznicima ili posjetiteljima groba i stećka (Dardagan 2020: [s.p.]).³ Neki od primjera natpisa su:

“Sie leži Mihoio Grahovčićprave vire rimske koi počteno hoćaše i Bogu se moljaše i dobru knjigu znaše. Daj mu Bože duši da budse spasen.”

„ Utoj doba umrijeh, svakomu me bi žao momu; družino žalite me, mlad si sega svita otidoh, a jedan bih u majke.“

“Ase piše na krstu Jurja. Da je znati svakomu čoviku Juraj Ivanović kako stekoh blafo na njega i pogiboh. Kami useče Radič Kovač.”

U literaturi je navedeno da su stećci nastajali u periodu od 13. do 15. st. te se ne može precizno datirati koje su bile presudne godine i događaj samog nastanka. No, povjesničari umjetnosti su ih smjestili u razdoblje srednjeg vijeka prema stilskim i kontekstualnim odrednicama gdje su naglasak stavili na plitke ili uleknute reljefe sa motivima koji su rezultat domaćih klesarskih radionica koje se pak na neki način odlikuju po svojoj naivnosti i nezgrapnosti. Samim tim pitanje razdoblja izrade i postavljanja stećaka uglavnom se smatra riješenim, no bez obzira na to povremeno se javljaju neke nove teorije i prijedlozi što se tiče datiranja i pripadnosti stećaka. Stoga, danas postoji dosta teorija o tome kome su stećci izvorno

³ <https://amerdardagan.wordpress.com/tag/simboli-na-steccima/> (zadnji pristup 26. 1. 2024.)

pripadali i kada su nastali te su oni više od stotinu godina predmet različitih oblika svojatanja i otimanja. Rekla bih da su stećci na neki način iz znanstvenoga prešli u sferu javnoga diskursa i samim time nailazimo na različite interpretacije ovoga fenomena. Tako je jedna od najpopularnijih teorija bosanskih bogumila, ali i stočarskoga bisesilnog stanovništva koje se obuhvaća nazivom Vlasi (Palameta 2020: 100). No, iako je teorija bosanskih bogumila dosta zastupljena te se ona u svojim mitsko-političkim projekcijama i varijacijama održava do danas Miroslav Palameta ipak smatra kako ona trpi od manjka egzaktnosti jer je zasnovana na političkom romantizmu kasnoga 19. stoljeća (ibid.). Bogumili su bili pripadnici Crkve bosanske, točnije pristaše kršćanske sekte koja se pojavljuje na Balkanu, točnije u Bugarskoj i Makedoniji tijekom vladavine cara Petra I. u 10. stoljeću, a u Bosni i Hercegovini se pojavljuje u 12. st. Pripadnici bogumilske sljedbe vjerovali su da postoje dva boga - dobri koji je stvoritelj besmrtnih duša i zli koji je stvoritelj materijalnog svijeta. Budući da je materijalni svijet zao, glavna je zadaća života oslobađanje besmrtne duše iz tamnice tijela, a to postižu reinkarnacijom dok ne dosegnu savršenstvo. Bogumili nisu vjerovali u Isusa Krista i Sveto Trojstvo te su odbacivali svete sakramente i instituciju organizirane kršćanske crkve, tvrdeći da su oni zlo, samim time nisu štovali križ niti ikone.⁴ Slijedom toga Amer Dardagan iznosi tvrdnje koje ukazuju na pripadnost stećaka bogumilima. Prvo navodi kako se teritorija stećaka u velikoj mjeri podudara s teritorijem srednjovjekovne bosanske države. Zatim, iako se prvi stećci postavljaju u 12. stoljeću, a Crkva bosanska postaje institucionalizirana crkva tek u 13. to je prema njemu još jedan od dokaza kako stećci pripadaju Crkvi bosanskoj, jer se u izvorima postojanje „bosanske vjere“ spominje u 12. stoljeću, kada se njeni sljedbenici još uvijek bore sa službenom katoličkom biskupijom u Bosni za prevlast (Dardagan 2020: [s.p.]).⁵ Mnogi su pokušali poljuljati njegove tvrdnje činjenicama kao što su te da postoji velik broj stećaka izvan samih granica bosanske države, posebno u Hercegovini i Dalmaciji. No, on navodi kako je pojava i širenje srednjovjekovne bosanske države, Crkve bosanske i stećaka organski izviralalo iz područja srednje Bosne od 13. st., nakon čega se sve promijenilo u 15. stoljeću kada dolazi do opasnosti od Osmanlija. Istovremeno se javljaju veliki feudinci u Hercegovini, poput Kosača, koji financiraju izradu i postavljanje velikog broja stećaka u tim krajevima (Dardagan 2020: [s.p.]). Zatim imamo teoriju o vlaškoj pripadnosti stećaka koju je prvi u stručnoj literaturi iznio Bogumil Hrabak. On je potporu svojim zaključcima našao prvenstveno u izravnoj vezi između pisanih povijesnih izvora i njihova odnosa prema osobama spomenutih na rijetkim

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bogumili> (zadnji pristup 26. 1. 2024.)

⁵ <https://amerdardagan.wordpress.com/> (zadnji pristup 26. 1. 2024.)

sačuvanim natpisima na stećcima (Hrabak 1956: 29-39 prema Milošević 1982). O vlaškoj teoriji još piše i Miroslav Palameta koji za nju kaže da slijedi metodologiju suvremenog strukturalizma, čime se osigurava dojam o realističnosti određenih zaključaka. On polazi od povijesne, etnološke i druge građe koja je samo po sebi hipotetična, po pravilu i nedovoljna za preobrazbu kulturološkog i duhovnog konteksta u kome se pojavila i trajala kultura tih kasnosrednjovjekovnih spomenika (Palameta 2020:100). Vlaška teorija je dobila na značenju kada su objavljene studije Marian Wenzel u kojima je autorica obradila 16 nadgrobnih spomenika s približno datiranim natpisima budući da oni spominju povijesno poznate osobe. Autorica je u svojim studijama utvrdila kronologiju stećaka s najranijim datiranim primjerkom oko 1220. godine gdje je riječ o nadgrobnoj ploči, dok se razvijeniji i monumentalniji oblik stećka po njenom mišljenju javlja oko 1360. godine, a stećak s likovnim prikazom tek oko 1435. godine (Wenzel 1962: 102-143 prema Milošević 1982). Po istoj autorici kompletna izvedba stećaka prestaje oko 1505. godine kada Vlasi prelaskom na muslimanstvo gube svoju plemensku organizaciju i značajke etničke zasebnosti. Tako se za stećke s likovnim prikazima scena lova i viteških turnira te prikazima jelena, konja i ljudskih figura koji su dekorativno uokvireni arkadama i klasičnim motivima vinove loze pretpostavlja da pripadaju tipičnim vlaškim spomenicima, pri čemu i dan danas najviše takvih stećaka pronalazimo upravo na takozvanim vlaškim područjima, a to je središnja Bosna i južna Hercegovina. No, studije Marian Wenzel o vlaškoj pripadnosti dekoriranih stećaka uglavnom nisu prihvaćene i to ponajviše zbog malenog broja analiziranih stećaka uz to i njena ograničenosti na usko područje njihova rasprostiranja, zatim nedovoljno poznavanje etničkih prilika u srednjovjekovnoj Bosni te i činjenica da na Balkanu ima i „vlaških područja“ bez stećaka (Wenzel 1962: 102-143 prema Milošević 1982).

Unutar ovog preglednog dijela rada kod svih spomenutih autora koji su se uglavnom bavili geografskom lokacijom, brojnosti, periodizaciji, oblicima i motivima stećaka, pojam baštine se ne spominje te je taj pojam za njih neproblematičan jer ima umjetničku vrijednost. Pitanje baštine, načina na koji je ona koncipirana te što ona predstavlja u kontekstu elaboriranih činjenica ostaje nerazjašnjeno. Rekla bih kako pojam baštine na neki način figurira kao statičan fenomen, a ne kao proces koji upućuje na interakcije baštine i stanovništva te načina na koji stanovništvo tretira svoju baštinu, cijeni ju i doživljava. Znači pojam baštine nije, kao što je vidljivo kod ovih autora, fenomen koji se stalno mijenja i transformira, što se ponajviše i vidi na samom terenu. Iz toga razloga, kod navedenih autora, koncept identifikacije kao takav uopće ni ne postoji u antropološkom smislu, već je on vezan uz povijesno nasljeđe (periodizacija),

umjetničku vrijednost (tipologija) i prostorne parametre (geografske lokacije). No, to što se proces identifikacije ne javlja kod ostalih autora ne znači da su ostali kriteriji poput onih navedenih nebitni, već upravo suprotno, oni su bili od izričite važnosti pojedinim autorima, samo što se kod njih pitanje življenog iskustva ne spominje. Stoga ću u nastavku rada kroz vlastito etnografsko istraživanje odnosno naracije sugovornika ukazati na tu dodatnu vrijednost stećaka koja ostaje neproblematizirana iz perspektive življenog iskustva koje ne negira gore spomenute kriterije, ali ih oživljava u procesima identifikacije.

3. Stećci kao dio Svjetske baštine UNESCO-a

Stećci su postali dio UNESCO-ove Svjetske baštine na 40. sjednici Odbora za svjetsku baštinu koja se održala od 10. do 20. srpnja 2016. godine u Istanbulu te su tada uvršteni na popis Svjetske baštine. Ta odluka potvrđuje njihovu iznimnu kulturnu i povijesnu vrijednost, prepoznatu na međunarodnoj razini. Na listu su uvrštena ukupno 28 lokaliteta s ovim srednjovjekovnim spomenicima, od kojih je 20 u Bosni i Hercegovini, tri u Srbiji i Crnoj Gori i dva u Hrvatskoj.⁶ Taj zajednički projekt četiriju zemalja pod nazivom *Stećci: srednjovjekovni nadgrobni spomenici* započet je 2009. godine kada je predloženo 30 lokacija čime je Bosna i Hercegovina podnijela nominaciju, koju su stručnjaci pregledali i preporučili uvrštenje. Iako je panel ICOMOSA izrazio kritičko mišljenje o dostavljenim dokumentima, o projektu se ipak raspravljalo te je donesena pozitivna odluka. U obrazloženju je, pored ostalog, pohvaljena suradnja zemalja, što se doživjelo i kao dio procesa pomirenja. U obrazloženju odluke navedeno je da se mora provesti jedinstvena briga o pravilnoj konzervaciji stećaka, jer su se mnogi nalazili u zapuštenom i devastiranom stanju, jer se nitko nije brinuo o njima.⁷

Zakon o zaštiti stećaka u Bosni i Hercegovini uspostavljen je kako bi osigurao očuvanje i zaštitu ovih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Ključni zakon koji se odnosi na ovu temu je „Zakon o proglašenju i zaštiti nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine“, a može se pronaći na stranici *Službeni list Bosne i Hercegovine*, na kojoj se mogu pronaći brojevi *Službenog glasnika BiH* s brojevima poput br. 2/02, 27/02, 32/02, 8/05, 36/09 i 36/10, unutar kojih piše više o navedenom zakonu.⁸ Prema ovom zakonu, stećci su proglašeni nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine, što znači da imaju poseban pravni status koji podrazumijeva dodatne mjere zaštite. Zakon pruža određene smjernice i odgovornosti vezane uz očuvanje, konzervaciju i restauraciju ovih spomenika. Neke od smjernica su:

⁶ <https://whc.unesco.org/en/list/1504> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

⁷ <https://balkans.aljazeera.net/news/culture/2016/7/15/unesco-stecci-uvrsteni-na-listu-svjetske-bastine> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

⁸ <http://www.sluzbenilist.ba/> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

Član 11.

Pod zaštitom dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa podrazumijeva se:

- evidentiranje, istraživanje i vrednovanje dobara koji uživaju prethodnu zaštitu;
- Uvođenje svojstva dobara;
- Proglašenje dobara zaštićenim;
- Vođenje registra i dokumentacije;
- Čuvanje, održavanje i pravilno korištenje dobara;
- Sprečavanje uništenja dobara i zabrana svake radnje kojom bi se mogao posredno ili neposredno promijeniti oblik ili narušiti svojstvo dobara;
- Konzervacija i restauracija, adaptacija i revitalizacija dobara;
- Zabrana trajnog iznošenja dobara i ograničenje njihovog privremenog iznošenja iz zemlje;
- Provođenje drugih mjera za zaštitu dobara utvrđenih zakonom.

Član 12.

Pod korištenjem dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa podrazumijeva se stvaranje uslova koji omogućavaju da zaštićena dobra kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa budu dostupna javnosti radi zadovoljavanja vaspitno-obrazovnih, kulturnih i naučnih potreba radnih ljudi i građana.

Član 13.

Dobra kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa ne mogu se koristiti na način koji bi nanosio štetu kulturnoj baštini, društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju, bratstvu i jedinstvu, ravnopravnosti i zajedništvu naroda i narodnosti Jugoslavije.

Član 14.

Dobra kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa razvrstavaju se prema značaju u tri kategorije.

Prvu kategoriju dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa čine dobra od izuzetnog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti Jugoslavije, kao i dobara iz Spiska svjetske baštine Jugoslavije.

Drugu kategoriju dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa čine dobra koja su od velikog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti Jugoslavije, odnosno za istoriju i kulturu naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.

Treću kategoriju dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa čine ostala značajna dobra.

Član 15.

Bliže kriterije za kategorizaciju dobara kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa iz prethodnog člana, kao i postupak za kategorizaciju, propisuje Republički komitet za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu (u daljem tekstu: Republički komitet), po prethodno pribavljenom mišljenju Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Zavod BiH).⁹

Nadalje, lokalne zajednice, kulturne institucije i stručnjaci imaju ulogu u provođenju ovog zakona kako bi se osiguralo da se stećci budu očuvani za buduće generacije. Važno je napomenuti da su ovakvi zakoni vitalni za očuvanje kulturne baštine i njezino integriranje u život zajednice. Pravilna primjena ovakvih zakona pomaže u zaštiti i promicanju kulturne baštine, a istovremeno održava ravnotežu između očuvanja i pristupa kulturnim resursima. No, kao i obično, svi zakoni zvuče lijepo i u potpunosti provedivi na papiru, ali je li takva situacija i u stvarnosti na lokalitetima stećaka? Naravno, navedeni lokaliteti kako bi uopće došli na popis Svjetske baštine UNESCO-a morali su proći određeni stupanj zaštite, ali se postavljaju razna pitanja. Pitanja kao što su: kako se ta zaštita danas provodi, ako se uopće provodi te tko je provodi i na osnovu kojih kriterija. Na području Bosne i Hercegovine, a i susjednih joj zemalja postoji puno nekropola koje broje velik broj stećaka te većina njih nije ni dospjela na popis Svjetske baštine, jer ne ispunjavaju ni najosnovnije kriterije da uopće budu nominirani. Što nam takva činjenica govori o odnosu zajednice prema kulturnoj baštini te što zajednici uopće predstavlja kulturna baština? Iako se mnogi danas vole hvaliti kulturnim nasljeđem i s ponosom govoriti o prošlosti, vjerojatno ne znaju u kakvom se ono stanju nalazi. Posebno je nemaran odnos prema stećcima, jer oni što više vrijeme protječe postaju neprepoznatljive amorfne kamene gromade s kojih nestaju ornamenti i reljefi. I sve to u slučajevima kada nisu izloženi potpunom uništenju i destrukciji, što ni danas nije rijetkost. Problemi s kojima se stručnjaci suočavaju na cijelom području rasprostranjenosti stećaka tiču se utjecaja ljudskoga faktora u smislu dekontekstualizacije i izmještanja spomenika na sigurnija područja (u najboljem slučaju), ali i dekonstrukcije i uništenja te prirodnih faktora kao što su djelovanje atmosferilija i utonulost stećaka. Za mnoge, koji brinu o srednjovjekovnoj baštini, činjenica da su stećci uvršteni na UNESCO-v popis Svjetske kulturne baštine bila je vijest za koju su vjerovali da će promijeniti odnos prema tom dijelu kulturnog naslijeđa. Ali, i nakon što je svjetska kulturna javnost prepoznala njihovu vrijednost stećci i dalje stoje raštrkani diljem zemlje, nezaštićeni i

⁹ <https://bastina.ba/zakon-o-zatiti-i-koritenju-kulturno-istorijskog-i-prirodnog-naslijea/> (zadnji pristup 26. 2. 2024.)

podložni uništavanju. O tome najviše govori stručnjak za stećke Gorčin Dizdar u Aljazeera članku Jasmina Agića iz 2020. godine:

„Uvrštavanje 20 nekropola stećaka s područja Bosne i Hercegovine na UNESCO listu svjetske baštine nažalost gotovo nimalo nije promijenilo odnos prema ovim jedinstvenim monolitnim skulpturama. Većina ovih lokaliteta je u veoma lošem stanju, bez ikakve zaštite, signalizacije, promocije itd. Ista je situacija i sa stotinjak lokaliteta koji su proglašeni nacionalnim spomenicima BiH, kao i stotina drugih koje nemaju nikakav pravni status.”

(Agić 2020: [s.p.])¹⁰

Postoji mali broj izuzetaka, tj. nekropola koje su donekle adekvatno zaštićene i obilježene, a oni su rezultat zalaganja općinskih vlasti ili lokalnih zajednica. Iz tog razloga me uopće ne iznenađuje činjenica da se redovno dešavaju slučajevi skrnavljenja ili uništavanja nekropola – toga, vjerojatno, ima još mnogo više, ali s obzirom na često zabačene i nepristupačne lokalitete na kojima se nalaze stećci javnost nikada ne sazna za njih” (ibid).

Kao najveći problem problematičnog odnosa prema baštini Dizdar izdvaja nerazvijenu svijest o vrijednosti stećaka, pa u tom kontekstu ističe kako su stećci najčešće važni samo kada se raspravlja o njihovoj pripadnosti te da se po pitanju promocije i proučavanja stećaka, osim par izuzetaka iz akademske zajednice i nevladinog sektora, ne radi ništa. Dizdar nam također otkriva i pomalo zastrašujuću činjenicu da se po pitanju stavki nominacijskog dosjea UNESCO-a ne sprovode u djelo, što zapravo samo govori o nezainteresiranosti i potpunog zanemarivanja stećaka od strane institucija države (ibid). Diskrepancija između formalne zaštite "na papiru" te svakodnevnih praksi pojedinaca i institucionalne nebrige, pokazuje kako se pitanje identifikacije sa stećcima u lokalnim zajednicama doživljava dvojako. S jedne strane prisutna je briga deklarativnog tipa, no njezini su institucionalni dosezi ograničeni i izgubljeni u birokratskim okvirima i preprekama. S druge strane, neprimjeren odnos prema zaštiti na razini lokalnih praksi upućuje na problematičnost identifikacijskih procesa ili kriva razumijevanja što to zaštita, baština i kultura pretpostavljaju.

„Sastavni dio nominacijskog dosjea stećaka za status UNESCO svjetskog naslijeđa čini i veoma detaljan i kvalitetan plan

¹⁰ <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/9/25/sta-bih-konkretno-cini-da-spasi-stecke> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

rukovođenja. Koliko ja znam – a volio bih da me neko ispravi ako to nije istina – realizacija ovog plana nije ni počela. Naprimjer, jedan od prvih predviđenih koraka jeste imenovanje lokalnog rukovodioca svake nekropole. Sasvim slučajno, preko ličnih kontakata, znam da su za neke lokalitete imenovani rukovodioci, ali oni nisu dobili nikakve instrukcije o njihovim zadacima, niti provode bilo kakve aktivnosti. Javnost nije informirana o tome tko su ove osobe, na koji način su izabrane, da li su kvalificirane za te pozicije itd. Tako da, nažalost, jedini zaključak jeste da institucije ne čine ništa, odnosno veoma malo na zaštiti, konzervaciji i promociji stećaka. Ponavljam, bio bih veoma sretan kada bi se pojavio demanti predstavnika bilo koje institucije na ove tvrdnje!“ (ibid).

Kao što je već spomenuto navedeni članak je objavljen u rujnu 2020. godine zbog čega možemo postaviti pitanje je li se išta po pitanju zaštite, proučavanja, promocije i prezentacije stećaka promijenilo do danas? Svojim daljnjim istraživanjem otkrila sam da se u Bosni i Hercegovini kroz posljednje 3 godine nije puno radilo po tom pitanju. To su i dalje ostali, kako je i sam Gorđan Dizdar rekao, mali pothvati akademskih zajednica i nevladinih sektora koji se trude promijeniti nešto po tom pitanju te koji svojim radom i trudom pokušavaju istaknuti važnost i posebnost stećaka te tako doći do šire publike. Kao jedan od takvih pothvata istaknula bih Fondaciju „*Stećak*“ i njenog osnivača Senada Šabovića, koji je sa svojim službenim radom započeo još u ožujku 2017. godine. Njegova fondacija bilježi tisuće dokumenata, fotografija, rukopisa i knjižne građe koja svjedoči o višestoljetnom postojanju stećaka, a građa je organizirana po fondovima, od kojih je najveći fond „*Šefik Bešlagić*“ i broji oko sedam tisuća jedinica, zatim slijede fondovi „*Nada Miletić*“, „*Ranko Rosić*“, „*Tošo Dabac*“, „*Hidajet Delić*“ i „*Ćiro Truhelka*“ (Aleksić 2022: [s.p.]).¹¹ Primarno djelovanje Fondacije je digitalizacija arhivske zbirke, no to je proces koji je dosta dugotrajan i skup, dok im je sekundarno djelovanje zaštita i očuvanje stećaka, kao i njihova promocija. Stećke promoviraju ponajviše kroz razne simpozije i konferencije, prvenstveno kako bi upoznali svjetsku akademsku javnost sa stećcima, a zatim kroz izložbe, predavanja i slične aktivnosti kako bi stećke približili široj javnosti. Ono što je meni analitički najintragantnije kod ove fondacije jest ručna izrada suvenira u obliku minijturnih stećaka, jer se takvi suveniri ne viđaju baš često. Uz suvenire u obliku minijturnih stećaka, istaknula bih nešto nalik tome, a to je izložba „*Stećak.3D*“ koja je bila organizirana u srpnju 2021. godine u Vlahbegovića kući u Mostaru. Ta izložba je bila organizirana u okviru projekta „*StećAR: Enhanced Vision of Stećak*“ kojemu je cilj bio

¹¹ <https://balkandiskurs.com/2022/11/25/bh-stecke-cuvaju-ponos-i-inat/> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

registrirati nekropole stećaka te doprinijeti promociji kulturne baštine i ukazati na važnost očuvanja stećaka.¹² Izložba je bila organizirana od strane Fondacije Mak Dizdar, a ideja je bila spajanje tradicionalnog i modernog uz pomoć procesa 3D modeliranja, srednjovjekovnog bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa, koje je veoma ugroženo i često teško pristupačno. Zatim još jedna izložba koju bih htjela istaknuti jest izložba „*Stećci-svjetska baština UNESCO-a*“, koja se otvorila u svibnju 2023. godine u Galeriji „*MAK*“ Muzeja književnosti i kazališne umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a organizirana je od strane Središnje uprave HKD Napredak i Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo u okviru programa manifestacije „*Dani Kantona Sarajevo*“. To je bila pokretna izložba na kojoj su bile prezentirane umjetničke fotografije stećaka s lokaliteta pod zaštitom UNESCO-a na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske te su sve fotografije bile popraćene s detaljnim tekstualnim objašnjenjima koja su sadržavala informacije o području na kojem je stećak fotografiran te pojedinosti o samom spomeniku. Glavni cilj izložbe bio je predstaviti stećke sarajevskoj publici te time ohrabriti daljnju promociju kulturne baštine i potaknuti daljnje suradnje.¹³

No unatoč manifestacijama kulturno-akademskog predznaka poput izložbi ili skupova, turističkom komodifikacijom ovog simbola ili njegovim digitalnim uprizorenjima, ostaje pitanje svakodnevnog odnosa prema stećcima kao dijelu baštine u praktičnom smislu. Kako se stećci tumače u svakodnevici, kako se doživljavaju u praktičnom smislu te predstavljaju li simbol identiteta ili problem koji je potrebno riješiti izvan propisanih procedura? Na navedena pitanja pokušat ću odgovoriti etnografskim istraživanjem u kojem će se anonimizirati iskazi mojih sugovornika i kroz koje će se kontekstualizirati moje bilješke s terena.

¹² <https://visoko.ba/3d-modeli-stecaka-izlozeni-u-vlahbegovica-kuci-u-mostaru/> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

¹³ <https://radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/stecci-svjetska-bastina-unesco-a-napretkova-izlozba-u-galeriji-mak-u-sarajevu/494144> (zadnji pristup 27. 1. 2024.)

4. Metodologija istraživanja

Moje etnografsko istraživanje o stećcima započelo je puno prije od samoga odlaska na teren. Sve je započelo prijavom teme diplomskog rada u siječnju 2023. godine, ali i promišljanjem o problematici koja je spajala moja dosadašnja istraživačka iskustva u okviru odslušanih kolegija. Takve su me etnografske refleksije odvele do teme koju sam pomnije istraživala u okviru kolegija *Etnografije jugoistočne Europe*. Točnije, bilo je riječ o temi stećaka na prostoru Balkana. S kolegicom s kojom sam se tada upustila u istraživanje na lokalitetu Radimlja kod Stoca u Bosni i Hercegovini, provodila sam (polu)strukturirane intervjue s četiri sugovornicima koji su dugogodišnji stanovnici Radimlje. Pritom smo se također služili i fotografiranjem lokaliteta. Naime, na lokalitetu Radimlja stećci se nalaze na dosta velikoj parceli koja je ograđena sa svih strana. Unutar ograđenog prostora nalaze se zaštićeni stećci koji su prezentirani posjetiteljima. Ograđenost ovog prostora pod izlikom zaštite i prezentacije stećaka, postala mi je i etnografski relevantna jer je upućivala na podijeljenost prostora. S jedne strane nalazio se prostor svakodnevnog života, dok se s druge strane nalazio prostor „rezerviran za baštinu“. Uz sam lokalitet nalazio se manji objekt odnosno javna ustanova Radimlja u kojoj radi nekolicina radnika koji su posvećeni zaštiti, promociji i prezentaciji stećaka, kao i stvaranju sadržaja koji su vezani uz njih. Unutar ovakvog institucionalnog formata koji je primarno orijentiran na turizam, stećci su prezentirani kao baština koja može privući lokalno stanovništvo i turiste. Kako je ovaj prostor zamišljen kao park koji je ujedno i pod zaštitom UNESCO-a, smatrala sam da su i ostali lokaliteti jednako zaštićeni. Daljnja razmišljanja navela su me da istražim koji su to ostali lokaliteti koji se nalaze na Listi svjetske baštine UNESCO-a te u kakvom su stanju, kako su zaštićeni i na koji su način prezentirani javnosti. Pretraživanjem preko internetskog preglednika Google naišla sam na popis svih lokaliteta koji se nalaze na UNESCO-ovom popisu. Navedeni su popisi bili popraćeni fotografijama lokaliteta. Moje internetsko pretraživanje stećaka donekle me je iznenadilo i zbunilo jer su brojni „zaštićeni“ stećci bili poluukopani u zemlju, obrasli travom i zelenim grmljem, tik uz cestu ili pak neki ugrađeni na cestu, vrlo često neograđeni na livadama i bez pristupačnog prilaza. Moja zbunjenost i iznenađenost se javila jer sam očekivala drugačije fotografije i drugačiji pristup prema stećcima s obzirom da se nalaze pod zaštitom UNESCO-

a. Temeljem svega navedenog u siječnju 2023. godine odlučila sam prijaviti temu diplomskog rada na temu stećaka i provesti istraživanje kako bih istražila probleme, izazove i suvremene percepcije zaštite stećaka te uz to sve proučiti odnos lokalne zajednice prema stećcima. Točnije, željela sam doznati kako lokalno stanovništvo percipira stećke kroz svoje življeno iskustvo svakodnevice, pri čemu sam posebno željela istražiti kakvo značenje stećci imaju za njih u procesima identifikacije s obzirom na njihovu važnost kao dijela Svjetske baštine UNESCO-a.

Sukladno s postavljenim ciljevima s istraživanjem sam započela u studenom 2023. godine. Prva faza istraživanja pretpostavljala je pretraživanje i proučavanje literature pa sam tako na samom početku rada, pregledno istaknula dosadašnja saznanja o stećcima to jest o brojnim kriterijima njihove valorizacije kod brojnih autora: njihovoj geografskoj lokaciji, brojnosti, periodizaciji, oblicima i motivima, ali i o njihovoj zaštiti, to jest njihovom smještaju na Listi svjetske baštine UNESCO-a. Zatim, kako sam se odlučila istraživati lokalitete koji se nalaze na popisu UNESCO-a, tako sam se između 28 lokaliteta ponovno odlučila za Radimlju u Stocu, ali i za lokalitete Bijača kod Ljubuškog, Dugo polje na Blidinju i lokalitet Velika i Mala Crljivica u Cisti Velikoj. S obzirom na to da su navedeni lokaliteti relativno blizu mojeg doma etnografsko istraživanje na terenu bilo mi je omogućeno veći dio godine. Rekla bih da je i to jedan od razloga zašto sam se odlučila upravo za te lokalitete, jer kako kaže Sanja Potkonjak u svojoj knjizi *Teren za etnologe početnike*: „Naši tereni prije svega moraju biti mogući!... Nas zanima jednostavan, dohvatljiv teren koji će nam omogućiti pravu etnografiju – iskustveno uranjanje u manje ili više (ne)poznate lokacije i manje ili više (ne)poznate svjetove. To će prije svega biti domaći teren, teren-na-dohvat-ruke.“ (2014: 19). Nakon svega toga sam krenula s terenskim dijelom etnografskog istraživanja tijekom kojeg sam se koristila metodologijom koja je pretpostavljala provođenje (polu)strukturiranih intervjua i vođenje bilježaka, kao i fotografsko bilježenje na navedenim lokalitetima prilikom provođenja promatranja sa sudjelovanjem. Prije samog provođenja odabranih metoda bilo je potrebno pronaći sugovornike, jer osobno nisam poznavala nikoga iz navedenih mjesta. Tako sam istražujući o tim mjestima na Internetu naišla na kontakte turističkih zajednica te sam im poslala e-mail u kojem sam se predstavila, objasnila što radim i istaknula zašto mi je potrebna njihova pomoć. Također sam napomenula da su intervjui potpuno anonimni te da su pitanja jednostavna pri čemu je nužno vlastito iskustvo. Bila sam i više nego zadovoljna odgovorima koje sam primila, jer mi je svaka osoba iz turističke zajednice bila voljna pomoći te su mi prosljedili kontakte ljudi koji su pristali na razgovor. Nakon toga sam ih sve kontaktirala, do kraja siječnja 2024. godine imala sam sedam sugovornika sa kojima sam uspjela obaviti (polu)strukturirani intervjua

te sam se u dogovoru s njima nalazila na unaprijed dogovorenim lokacijama. Te unaprijed dogovorene lokacije predstavljale su početak mojih etnografskih putovanja koja su se nastavljala i nakon završetka intervjua. No, prije samog odlaska na dogovorene lokacije sa sugovornicima fokusirala sam se na pripremu istraživanja. Točnije proučavala sam ono što sam do toga trenutka sve istražila i napisala (ono što ste kao čitatelji ovog rada mogli pročitati u prethodnim poglavljima) te sam na temelju toga, ali i na temelju zadanih ciljeva osmislila pitanja kojima bih usmjeravala razgovore sa sugovornicima. Okosnicu intervjua činilo je sedam takozvanih tema, koje su u sebi sadržavale po nekoliko pitanja, ali sam nakon postavljanja tih pitanja shvatila da bi bilo etnografski zahvalnije da ih pokušam preinačiti tako da potiču slobodnu naraciju i da sugovornici ispričaju „svoju priču“. Time sam uvidjela kako su unutar etnoloških istraživanja teme uvijek fleksibilne i adaptivne te kako istraživanje zapravo ne može biti programirano i čvrsto strukturirano. Tijekom sastanaka većina sugovornika je bila jako opuštena i dobro raspoložena, a pitanja su određivala kakav će ishod odgovora biti, to jest sugovornici su na neka pitanja odgovorili vrlo metodički i jezgrovito, a na neka jako opširno u smislu da bi se nadovezali na neku drugu priču. Na neka pitanja sugovornici uopće ni ne bi odgovorili, jer bi sa svojim odgovorom krenuli u smjeru drugačijem od postavljenog pitanja. Također željela bih napomenuti kako je većina sugovornika tijekom intervjua bila jako otvorena, tako da sam se i ja uz njih oslobodila od zamke pretjerane strukturiranosti i postala ona koja je odgovarala i na njihova pitanja, čime je razgovor samo tekao. Tako etnografsko istraživanje postaje otvorenije za nove informacije, razmjenu mišljenja i raznolikost naših iskustava. Ono što je indikativno i što nisam ni sama uočila dok me mentor nije upozorio iščitavajući moje transkripte, jest simbolički aspekt komunikacije u samom istraživanju. Točnije, riječ je o brojnim prešutnim i neizgovorenim, ali jasnim i unutar kulturnog sustava usuglašenim simbolima odnosno kodovima koji oslikavaju zdravorazumska shvaćanja baštine. Takvi su kulturni kodovi teško razumljivi onima koji etski promišljaju istraživani fenomen, kao i onima koji transkripte čitaju dekontekstualizirano. Moji sugovornici koji su se tijekom intervjua koristili gestama, pretpostavljenim znanjem, neizgovorenim, ali u isto vrijeme samorazumljivim polazili su od pretpostavke da su naši pogledi usuglašeni i jasni s obzirom na to da dolazimo iz istog kraja. S druge strane, takav je simbolički svijet koji isprva nisam primjećivala ukazivao na važnost kulturnog konteksta u razumijevanju baštine. Kao pripadnica zajednice čiju sam baštinu istraživala, dijelila sam s svojim sugovornicima iste jezične simbole te sam vrlo često u potpunosti shvaćala što su mi htjeli reći iako to možda nisu eksplicitno

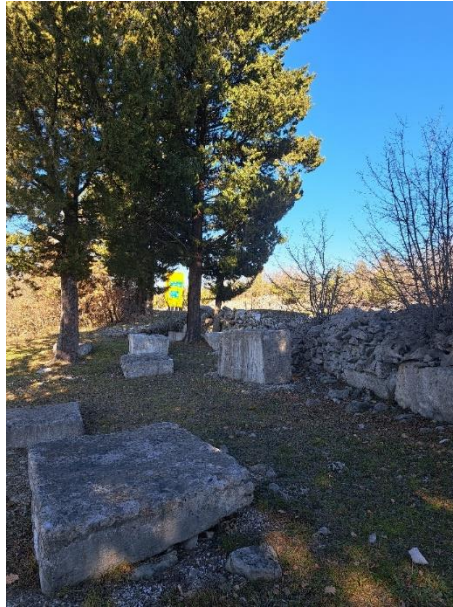
izrekli. Stoga sam s vremenom našla neki novi način kako zabilježiti takve neizrečene stvari te ih uklopiti u etnografsku interpretaciju.

Nakon što sam kontaktirala sve sugovornike koji su pristali na razgovor započela su dogovaranja gdje i kada ćemo se naći te su svi ti dogovori tekli jako ležerno. Prvi od sugovornika s kojim sam trebala provesti intervju nalazio se u Ljubuškom te sam se s njim dogovorila naći „na njegovom terenu“, jer sam željela obići lokalitete stećaka, vidjeti kakvo je stvarno stanje na terenu i sve fotografirati. On se s tim složio te mi je poslao točnu lokaciju našeg sastanka. Mojem dečku koji me je pratio u Ljubuški to je bilo jako zanimljivo i bez oklijevanja je išao sa mnom kako ja ne bih bila sama te je čak cijelim putem zbijao šale i sam sebe nazivao „mojim osobnim vozačem, asistentom i zapisničarom“. No, dok je zbijao šale ja sam cijelim putem osjećala malu nervozu i tremu, jer nisam znala tko će me točno dočekati na datoj lokaciji i kako će cijeli intervju proći. Iako je moj teren 'doma' pretpostavljao lakše snalaženje, samim dolaskom u Ljubuški sam shvatila da sam izgubljena te sam unatoč korištenju Google Maps aplikacije morala pitati usputne prolaznike za pomoć kako bih došla na mjesto sastanka. Nakon manjih poteškoća sa pronalaskom lokacije stigli smo na dogovoreno mjesto, odnosno do rimskog logora Gračine, gdje se nalazi manji novoizgrađeni poslovni objekt ispred kojeg nas je dočekaio sugovornik. Nakon što smo se upoznali istog trena me je minula trema jer sam vidjela da je sugovornik nasmijan i jako dobre volje te sam dobila osjećaj da će sve dobro proći. On nas je uveo u unutrašnjost, pokazujući nam prostor unutar kojeg se nalaze soba za sastanke, ured i manji izložbeni prostor te nam je objasnio kako se u podrumima nalaze depoi za muzejske predmete i kako rade na tome da novoizgrađeni prostor bude svojevrsni manji muzej koji će se bazirati na antičkoj građi. Nakon kraće prezentacije prostora, sjeli smo u sobu za sastanke te smo započeli razgovor o stećcima. Unutar takvog konteksta određenog namjerama pretvaranja prostora u muzej, intervju je bio određen pravno- administrativnom terminologijom koja je oblikovala njegove interpretacije stećaka. Interpretacija mojeg sugovornika naglasak su stavljale na probleme oko zaštite stećaka, a tek potom su bile određene osobnim poimanjem stećaka kao kulturne baštine. Nakon završenog razgovora sasvim spontano i ne planirano sam ga upitala da li tu ima još netko s kim bih mogla obaviti intervju u nadi za dodatnim perspektivama. U tom trenutku se tu našao jedan od njegovih kolega koji je odmah pristao na razgovor. Nakon obavljenih intervjuova i pozdrava dobili smo upute kako doći do određenih lokaliteta stećaka poput lokaliteta Bijača. Kako se taj lokalitet nalazi odmah uz magistralnu cestu te nema nikakav prikladan prilaz, odlazak na lokaciju iziskivao je parkiranje iznad samog lokaliteta odakle smo morali pješaćiti do stećaka. Na cjelokupno stanje lokaliteta

upozorio nas je prethodno moj sugovornik ističući da je sam lokalitet Bijača u privatnom vlasništvu te nije adekvatno zaštićen, iako je vlasnik, kako je sugovornik naglasio, raspoložen i dozvoljava čišćenje i održavanje nekropole. Unatoč tome, lokalitet nema nikakav adekvatan prilaz, neku osnovnu turističku infrastrukturu u smislu informativne table, turističkih oznaka i putokaza, kao ni površine za klupe i kante. Također, ono što nam je još naglasio jest to da vlasnik nekada zna ograditi taj lokalitet koji on katkada koristi za ispašu stoke. Praktičan odnos prema baštini koji sam uspjela razaznati na temelju navedenih informacija prikupljenih na terenu, ukazao je da se uz deklarativnu zaštitu stećaka kao dijela kulturne baštine vrlo često pojavljuje i naličje koje odražava praktično iskustvo svakodnevice.

Slikovni prilog 1. Fotografija lokaliteta Bijača (pogled s magistralne ceste). Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 2. Fotografija lokaliteta Bijača. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

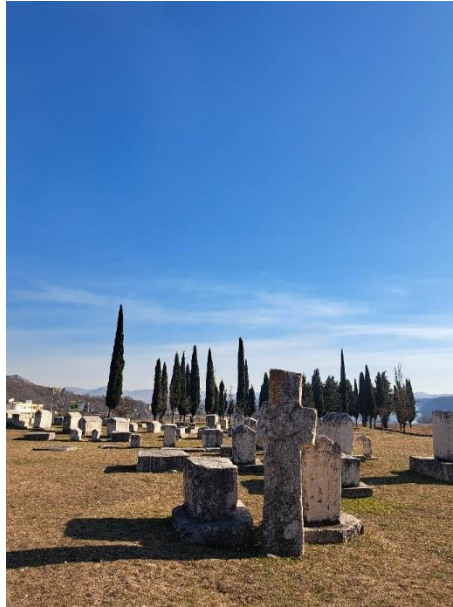
Slikovni prilog 3. Fotografija ugrađenih stećaka u magistralnu cestu na lokalitetu Bijača. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 4. Fotografija ugrađenog stećka u magistralnu cestu na lokalitetu Bijača. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Tog istog dana nakon obavljenih intervjua s prva dva sugovornika i posjete lokaliteta Bijača, dečko i ja zaputili smo se u Stolac posjetiti lokalitet Radimlja i obaviti intervjue s iduća dva sugovornika. Put iz Ljubuškog do Radimlje trajao je nekih sat vremena te nismo imali poteškoća u pronalasku lokaliteta, prvenstveno jer se nalazio tik uz glavnu cestu, a bilo ga je jako lako opaziti zbog brojnosti stećaka. Dolaskom na lokalitet nisam osjećala nikakvu tremu, jer su prva dva intervjua protekla jako dobro te sam tako odmah pokucala na vrata javne ustanove gdje nam je vrata otvorio jedan od sugovornika i uveo nas u dvoranu. No ovaj put kao da nisam osjetila veliku dobrodošlicu kao na prethodnom mjestu sastanka, naprotiv osjećala sam se kao da smetam i da sam ih na neki način omela u poslu. Bez obzira na to što sam se osjetila „kao da smetam“ zamolila sam oba sugovornika ako mogu da izdvoje desetak minuta kako bi im postavila par pitanja. Tijekom postavljanja pitanja nakon kojih sam dobivala kratke odgovore osjetila sam i određenu nezainteresiranost za razgovor, zbog čega sam na neki način „skratila“, preoblikovala ili preskočila neka pitanja. Nakon obavljenog intervjua, ponudili su nam se da nam pokažu lokalitet, no dečko i ja smo se složili kako bi bilo najbolje da sami prošetamo i poslikamo lokalitet nakon čega smo im se zahvalili na usluzi i izdvojenom vremenu. Šetajući livadom prepunom stećaka, uvidjeli smo kako je sve lijepo uređeno i očuvano te kao što je već spomenuto u radu ti stećci su bili jako dobro prezentirani kao baština koja može privući domaće stanovništvo i turiste. Iz razgovora sa sugovornicima uvidjela sam kako oni na stećke gledaju kao na groblje koje je dio njihove (kršćanske) povijesti kojemu je tu

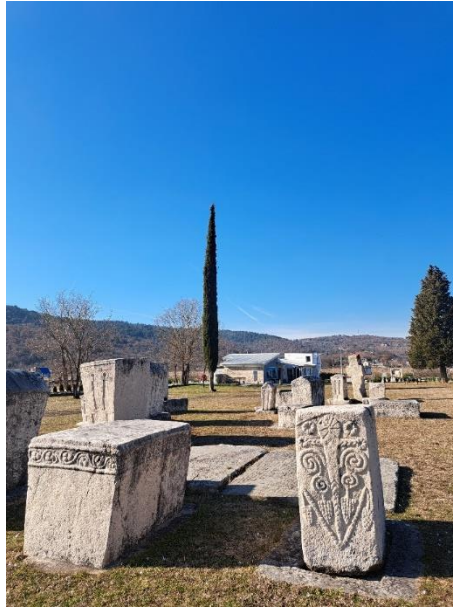
mjesto. Također nešto što se ne može ne uočiti je žičana ograda koja je na neki način dijelila baštinu od svakodnevnog života. Zbog čega sam se pitala: Zar baština ne može bez ograde supostojati s nama kroz naš svakodnevni život ili je potrebna ograda kako bi ona imala određeno mjesto u našim životima?

Slikovni prilog 5. Fotografija lokaliteta Radimlja. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 6. Fotografija stećka i iza žičane ograde na lokalitetu Radimlja.
Autorica fotografije je Dijana Šimić.

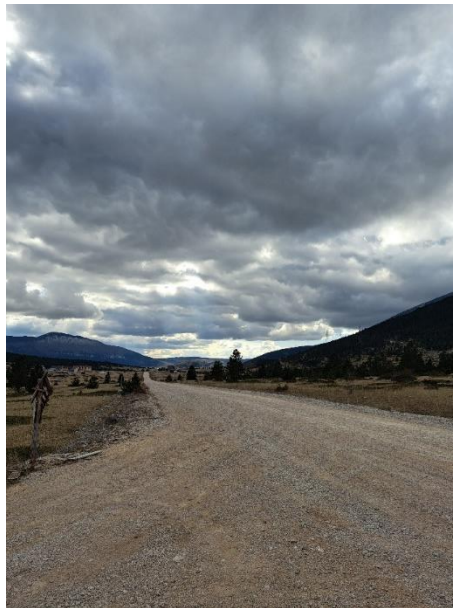

Slikovni prilog 7. Fotografija lokaliteta Radimlja (u pozadini se vidi javna ustanova).

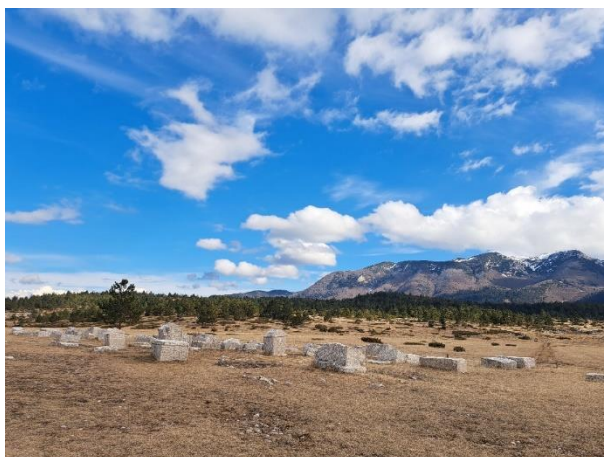
Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Moj sljedeći intervju odvio se u jednom malom kafiću u Širokom Brijegu gdje sam obavila razgovor s jednim sugovornikom u vezi lokaliteta Dugo polje na Blidinju. Trajao je nekih sat vremena, ali mi je jako brzo prošao jer je razgovor samo tekao. Uz stećke nadovezali smo se na još puno drugih tema gdje sam dobila uvid u sugovornikov pogled na baštinu i pristupu prema njoj. Tijekom razgovora sam primijetila kako sugovornik stećke smatra vlastitom baštinom te ih jako poštuje, ali mu je izrazito žao što ne čini ništa po pitanju njihove, kao ni ostale baštine općenito, zaštite i prezentacije te kako smatra da je potrebno podizanje svijesti kod ljudi, posebno kod onih najmlađih. Što bi značilo to da se ljudi ujedno diče svojom baštinom, u ovom slučaju stećcima, a uz to je nisu dovoljno svjesni te je vide kao teret koji zahtjeva puno „truda, vremena i novca“? Što bi uopće značila vlastita baština? Čime je ona oblikovana, prostorom ili pak nacionalnim diskursom? Tijekom sljedećeg intervjua koji se odvio na školskom igralištu u Posušju na pitanje: „Je li smatrate da su stećci vaša kulturna baština?“, sugovornik je odgovorio jako indikativno. Naime, kod njega imamo argument razumijevanja sadašnjosti - prošlosti i njezina suvremena preispisivanja, to jest smatra ih dijelom baštine, ali ipak preispituje „čiji“ su točno i smatra da nisu ključni za očuvanje njegova identiteta. Također je naglasak stavio na to kako kod ljudi postoji nedostatak senzibiliteta i svijesti, zbog čega su nezaštićeni i zbog čega se ne drži dovoljno do njih te prema tome ne igraju veliku ulogu u identitetu. Ono što je još bilo jako bitno za istraživanje kod ovog sugovornika jest to da se počeo zanimati za stećke putem planinarenja i to što smatra kako bi se kod nekoga

teško razvilo neko zanimanje za stećke ako ne postoji nešto što bi nas povezalo s njima. Također kod navedenih sugovornika sam primijetila kako na stećke gledaju kao na neku usputnu baštinu koja će se običi samo zato što je tu gdje je i zato što se nema ništa bolje za ponuditi. Nekoliko dana nakon što sam obavila navedene intervjue s mlađim bratom sam se zaputila na Blidinje kako bih vidjela kakvo je stanje na lokalitetu Dugo polje. S obzirom na to da sam prije toga posjetila lokalitet u Ljubuškom nije me moglo iznenaditi zatečeno stanje. Put od mojeg rodnog mjesta Drinovci do lokaliteta trajao je nekih sat vremena i petnaest minuta te je vožnja bila jako ugodna sve do zadnjih desetak minuta prije odredišta kada smo morali s ravne asfaltirane ceste sići na kvrgavi makadam. Takvo nešto me je jako iznenadilo, jer sam smatrala da će do lokaliteta voditi lijepa cesta i da će imati adekvatan prilaz. No, kada smo došli do lokaliteta stanje je bilo slično onome u Ljubuškom. Lokalitet nije imao adekvatan prilaz te su stećci bili razasuti na ogromnoj livadi neki su čak obrasli u travu ili su ukopani u zemlju. Na samom lokalitetu se nalazila informativna tabla, klupe i kante ali su one bili u jako lošem stanju zbog čega je bilo očigledno da nitko ne vodi računa o lokalitetu.

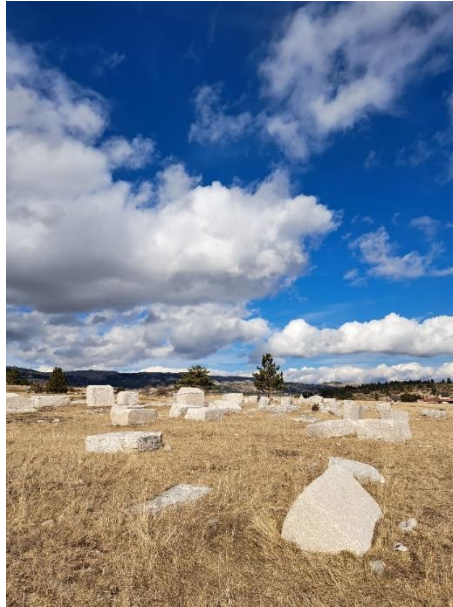
Slikovni prilog 8. Fotografija makadamske ceste koja vodi do lokaliteta Dugo polje na Blidinju. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 9. Fotografija lokaliteta Dugo polje na Blidinju. Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 10. Fotografija klupe i kante u lošem stanju (lokalitet Dugo polje na Blidinju). Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 11. Fotografija ukopanih i obraslih stećaka (lokalitet Dugo polje na Blidinju). Autorica fotografije je Dijana Šimić.

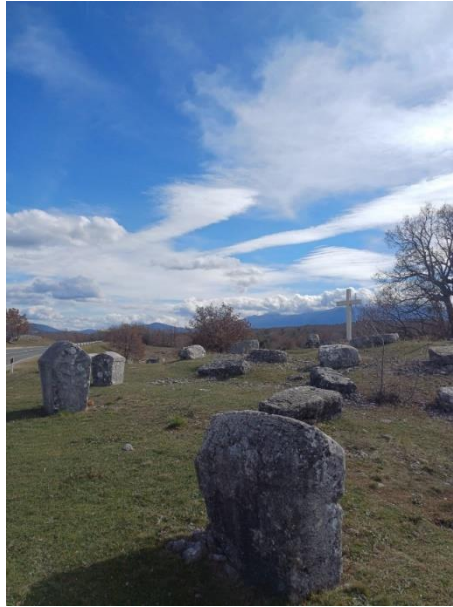
Posljednji intervju odvio se također u jednom lokalnom kafiću u Cisti Velikoj gdje je sa sugovornikom bilo riječi o lokalitetu Velika i Mala Crljivica te kako je navedeni sugovornik bio prijatelj mojeg dečka razgovor je bio skroz ležeran. Iz razgovora sam saznala neke neočekivane informacije, a to je kako se lokalno stanovništvo Ciste Velike zanima i brine za stećke te ih pokušavaju promovirati kroz neke školske ili lokalne projekte. Ali se i tu, kao i kod ostalih sugovornika, javlja jedan tako reći fenomen baštine koja je usputna. To jest iz razgovora sam zaključila kako je lokalno stanovništvo dosta naviklo na stećke te kako ih u svojoj svakodnevici ne doživljavaju i na svakodnevnoj bazi ih ne tretiraju kao nešto „wow“, jer kako je sam sugovornik rekao to im je nešto učestalo, oni su jednostavno dio njihove svakodnevice.

Slikovni prilog 12. Fotografija lokaliteta Velika i Mala Crljivica u Cisti Velikoj.
Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 13. Fotografija lokaliteta Velika i Mala Crljivica u Cisti Velikoj.
Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Slikovni prilog 14. Fotografija lokaliteta Velika i Mala Crljivica u Cisti Velikoj.

Autorica fotografije je Dijana Šimić.

Kulturna baština koju su moji sugovornici nerijetko isticali kao važan dio identiteta, prepoznajući potrebe i probleme adekvatnosti zaštite, u praktičnom se smislu vrlo često poimala kao problem u življenom iskustvu. Bez da se pejorativno valorizira odnos lokalne zajednice prema vlastitoj baštini, pitanja koja sam prepoznala kao istraživački relevantna uputila su me na problem življenog iskustva koje, kao na početku ovog poglavlja, ostaje „s druge strane ograde“ u nestrukturiranoj sferi svakodnevice. Na temelju svega toga možemo postaviti pitanje što nam to govori o odnosu prema stećcima koji su prepoznati kao dio kulturne baštine te kako ovakvi odnosi izvan institucionalnog okvira formiraju ono što označavam konceptom „usputne baštine“. Je li usputnost pretpostavlja nebrigu i nemar, ili je riječ o neinstitucionalnim praksama unutar kojih se baština razotkriva kao kompleksan, svakodnevan i nestrukturiran fenomen koji izmiče jeziku sistematizacije, valorizacije i pravo-administrativne terminologije? Dok smo se šetali oko stećaka u kojima se baština skriva iza neoznačenih i nepristupačnih lokacija, proučavajući pritom stećke i fotografirajući njihovo stanje, primijetila sam da uopće nema prolaznika. Skriveni oku posjetitelja, stećci su postojali kao materijalni dokaz prošlosti i svojevrsna prepreka svakodnevnom životu koji se nastavlja i mimo deklarativne potrebe njihove zaštite. U poglavljima koja slijede, pokušat ću odgovoriti na problem usputne baštine reflektirajući građu vlastitih istraživanja za teorijske postavke autora koji problematiziraju baštinu kao proces.

5. Teorijske perspektive

U ovom radu naglasak je ponajviše na tome kako lokalno stanovništvo percipira stećke te kakvo značenje oni imaju za njih u procesima identifikacije i njihovom življenom iskustvu. Drugim riječima, zanima me smatraju li ih dijelom svoje baštine i tradicije te kako se identificiraju sa stećcima ovisno o simboličkim granicama suvremenog etničkog ili religijskog predznaka. U prethodnom poglavlju utemeljenom na mojoj terenskoj etnografskoj refleksiji, te razgovorima sa sugovornicima, pitanje baštine se isprofiliralo kao važna referenca njihovih interpretacija, ali i kao problemski rakurs koji će se detaljnije istražiti. S obzirom na iskaze mojih sugovornika, baština na koju su se referirali bila je zamagljena i nejasno konceptualizirana u mnoštvu diskursa putem kojih su posredovane baštinske teme. No osim zakonodavnih, političkih, ideoloških i administrativnih diskursa kojima je artikulirano pitanje baštine, u iskazima mojih sugovornika baština je često su-postojala s usputnim pojavama. Možemo stoga postaviti pitanje što bi to bila baština koja poprima obrise „usputnosti“ te koja je uloga usputne baštine u življenom iskustvu mojih sugovornika? Naime, kao koncept nastao u mojim istraživanjima usputna baština predstavlja fenomen koji se spotiče o naše živote, to je ona baština koja nam je tu „pred nosom“, ali ju ne doživljavamo baš uvijek. Ponajviše je to ona baština koja su-postoji tu s nama te koja na trenutke ometa svakodnevni život, isprepliće se sa životom, iskustvima i življenim iskustvom. S druge strane, njezina važnost u specifičnim kontekstima dokida pretpostavku usputnosti kao nečega nebitnog, i postavlja je kao središnji pojam različitih interpretacija. Upravo stoga, zbog svoje ambivalentnosti i naizmjenične vidljivosti i nevidljivosti (usputnosti), možemo postaviti pitanje kakvu ulogu ima baština u procesima identifikacije stanovnika Ljubuškog, Stoca, Blidinja i Ciste Velike. Generalno gledajući kulturna baština igra ključnu ulogu u oblikovanju identiteta jer nije samo skup artefakata i tradicija, već je živa i dinamična oblikujući načine na koji pojedinci i zajednice percipiraju sebe i druge. Kulturna baština igra ključnu ulogu u formiranju identiteta na nekoliko načina, kao što je povezivanje s prošlosti gdje baština osigurava vezu s prethodnim generacijama i tradicijama, što omogućuje osjećaj kontinuiteta s poviješću, pa se tako stvara osjećaj pripadnosti ali se i oblikuje kolektivno pamćenje kroz primjerice mitove, predaje i običaje. O kulturnoj baštini i o identitetu, kao i o tome kako je baština ključna u procesima identifikacije pisali su brojni autori. Među takvim se ističu etnolozi, povjesničari, povjesničari umjetnosti, sociolozi, odgojitelji i mnogi drugi. Međutim prije svega važno je istaknuti kako ne postoji univerzalna definicija identiteta, jer je identitet dosta kompleksan koncept koji se odnosi

na osjećaj i percepciju pojedinca ili skupine o vlastitoj jedinstvenosti, kontinuitetu i povezanosti s određenim sociokulturnim ili pak prostornim karakteristikama. Identitet uključuje osjećaj pripadnosti, prepoznavanje vlastitih osobina, vrijednosti i uloge unutar društvenog konteksta. Identitet može biti oblikovan različitim čimbenicima poput kulture, jezika, religije, etničke pripadnosti, društvenog statusa, iskustava i mnogih drugih faktora.¹⁴ Tako prema etnologu Konradu Köstlinu identitet oblikovan uglavnom od strane društvenih elita, uključujući etnologe, koji odlučuju što će biti smatrano izvornim, autentičnim ili povijesnim (2001: 34). S druge strane, antropolog Antony D. Smith objašnjava da je koncept istovjetnosti bio jedan od prvih pokušaja da se opiše pojam identiteta. Prema njemu, članovi određene grupe dijele sličnosti u aspektima koji ih razlikuju od osoba izvan te grupe, kao što su način oblačenja, prehrambene navike, jezik i način života (Smith 1991: 20). No osim shvaćanja identiteta kao kolektivnog, ne može se zanemariti individualni identitet koji se shvaća kao biće, pojava ili svojstvo koje je jednako samome sebi (Filipović 1984: 141). U novovjekovnoj filozofiji, počevši od Descartesa, pojam identiteta označava subjekt koji sebe determinira u odnosu na objekt, tj. u odnosu na sve druge koji ga okružuju ili na koje može misliti. Iako identitetom otkrivamo socijalno-kulturne i druge razlike u odnosu na druge, sam identitet pojedinca nije nastao iz drugih (Penda 2004: 58). Stoga Penda smatra kako nam podjela na individualni i socijalni identitet te njihovo razlikovanje pomaže razlučiti vlastito poimanje sebe samih, ali i da nam može pomoći u daljnjem osvjetljavanju i boljem razumijevanju pojma identiteta (ibid.). Prema Georgievski i Žoglev, kultura posreduje u procesu socijalizacije kojim se individua integrira u kompletnost kolektivnih značenja i vrijednosti vlastite grupe, lokalne zajednice i društva u kojem se nalazi (2014: 518). Iz navedene tvrdnje možemo vidjeti kako se identitet i kultura, kakvi god oni bili i kako god se oni definirali uvijek međusobno isprepliću i da su to kontinuirani procesi koji ne prestaju. Ključno je napomenuti kako je u ovom radu jedan od temeljnih koncepata življeno iskustvo stoga bih kroz sljedećih nekoliko crtica pitanje identiteta fokusirala kroz (među)odnos identiteta i življenog iskustva. No, prije svega toga navela bih kako življeno iskustvo definiraju primjerice autori kao što su Ian McIntosh i Sharon Wright. U njihovom radu *Exploring what the notion of 'lived experience' offers for social policy analysis* življeno iskustvo predstavlja suptilnosti i senzacije koje su jedinstvene za pojedinca, ali također imaju elemente zajedničkog koje omogućuju razumijevanje i dijeljenje s drugima. Autori smatraju da iako je osobno iskustvo vrlo individualizirano, ono je također ukorijenjeno u društvenim i povijesnim kontekstima te da življeno iskustvo može biti interpretirano kroz

¹⁴ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet> (zadnji pristup 1. 5. 2024.)

različite kulturne izraze, poput tekstova, slika, performansa i svakodnevnog života, čime postaje razumljivo unutar šireg društvenog okvira (2018: 2). Njihov rad također istražuje koncept življenog iskustva unutar etnografskih metoda, naglašavajući da, iako je iskustvo vrlo individualno, ono je oblikovano širim društvenim i povijesnim kontekstima. Zbog čega autori ističu važnost interpretacije i kulturnih izraza u razumijevanju življenog iskustva te predlažu korištenje metodoloških pristupa poput etnografije i auto-etnografije za dublje istraživanje. Kroz primjere istraživanja, tekst ukazuje kako življeno iskustvo može biti zajedničko i tipično unutar određenih grupa, što omogućava razumijevanje i primjenu u društvenim politikama (2018: 11). Kada je riječ o (među)odnosu identiteta i življenog iskustva u nedavno objavljenom istraživanju pod nazivom *Understanding the identity of lived experience researchers and providers: a conceptual framework and systematic narrative review* vidljivo je kako su identitet i življeno iskustvo duboko isprepleteni. U tekstu se identitet i življeno iskustvo definiraju kroz prizmu uloge istraživača i pružatelja usluga koji su sami iskusili mentalne bolesti. Ključni aspekti tih definicija i njihov međusobni odnos mogu se sažeti na nekoliko definicija identiteta. Neki od njih su: korisnik identiteta (često je povezan s bolesničkim identitetom, koji može biti ograničavajući i negativno utjecati na nadu i oporavak), profesionalni identitet (formira se kroz obuku i stjecanje vještina potrebnih za obavljanje profesionalne uloge), integrirani identitet (razvija kada osoba uspijeva integrirati svoje životno iskustvo s profesionalnim radom), neintegrirani identitet (nastaje kada su identiteti korisnika usluga i profesionalni identitet u sukobu i ne mogu se istovremeno održavati) i liminalni identitet (prožimanje različitih identiteta) (2023: 10). Što se tiče življenog iskustva ono se u tekstu odnosi na osobna, izravna iskustva s mentalnim bolestima i sustavom zdravstvene skrbi te kako takvo iskustvo oblikuje identitet pojedinca te kako može biti izvor trauma, ali i svojevrsnog osnaživanja. Tako možemo vidjeti kako življeno iskustvo zapravo oblikuje identitet pojedinca, a kroz profesionalne uloge, te osobe mogu transformirati svoje identitete, prevladati stigmu i osnažiti se, što pozitivno utječe na njihov oporavak i dobrobit (ibid.: 17). Kako življeno iskustvo oblikuje identitet pojedinca možemo vidjeti i na primjeru istraživanja pod nazivom *Stories we live, identities we build: how are elementary teachers' science identities shaped by their lived experiences?* autorice Lucy Avraamidou unutar kojeg se istražuje formiranje identiteta učitelja kroz životne priče. U tekstu je identitet konceptualiziran kao životno iskustvo, oblikovan unutar višestrukih konteksta, a življeno iskustvo je definirano kao dinamički proces postajanja, naglašavajući kontinuirani utjecaj iskustava na oblikovanje identiteta (2017: 35). Također je istaknuto kako su iskustva u različitim kontekstima ključna za formiranje identiteta te da se identitet ne smatra

gotovim proizvodom, već kontinuiranim procesom razvoja. U radu je naglasak stavljen na važnost konteksta, interakcija i emocionalnih aspekata u formiranju identiteta učitelja. Vidljivo je kako su življeno iskustvo i identitet usko povezani, pri čemu življeno iskustvo oblikuje identitet putem kontinuiranog procesa interakcije između osobe i njezinih okolnosti. Iskustva koja osoba doživljava u različitim kontekstima, poput obitelji, škole, ili profesionalnog okruženja, imaju dubok utjecaj na formiranje njezinog identiteta. Tako da takvi konteksti pružaju kulturni i emocionalni okvir unutar kojeg se identitet oblikuje, a osoba reflektira, revidira i reinterpreтира svoje iskustvo kako bi razvila svoj identitet (2017: 53). O konceptu življenog iskustva dosta piše i istaknuti britanski antropolog Tim Ingold koji u svojoj knjizi *The Life of Lines* življeno iskustvo naglašava kao temeljni aspekt ljudskog postojanja koji se ne može svesti na jednostavne, linearne ili objektivne opise. On tvrdi da „življeno iskustvo“ obuhvaća dinamičan i neprekidan tok života u kojem su ljudi aktivni sudionici, a ne samo pasivni promatrači. Ingold se fokusira na načine na koje se životne linije isprepliću, oblikujući i preoblikujući identitete, zajednice i okruženja. Prema njemu, iskustvo nije samo osobni fenomen već i socijalni, prostorni i temporalni proces koji uključuje interakciju s materijalnim svijetom i drugim ljudima. Kroz „življeno iskustvo“, pojedinci stvaraju smisao i razumijevanje svijeta oko sebe, a taj proces je neodvojiv od njihove fizičke, emocionalne i intelektualne angažiranosti (2015: 4).

Prije nego li krenem s interpretacijom usputne baštine te kako je ona konstruirana u življenom iskustvu mojih kazivača, voljela bih iznijeti neke od baštinskih koncepta na koje sam naišla tijekom traganja za konceptom usputnosti kod raznih autora. Tako primjerice Valdimar Tr. Hafstein u svojem djelu „Pravo na kulturu: nematerijalna baština d.o.o., folklor, tradicijsko znanje“ ističe kako kulturna baština ne pokušava opisati svijet već ga mijenja, sama njena bit su promjene. Uz to Hafstein navodi kako je pitanje očuvanja samo naizgledna pojava i praksa, ističući kako bila promjena kao lajtmotiv razumijevanja baštine (ibid.: 37). Stoga sam se zapitala ako je sva baština zaista promjena i proces, kako promišljati usputnost? Hafstein, osim što baštinu vidi kao promjenu, kulturu definira kao imovinu (ibid.: 46). Prema njemu ljudi se rađaju u kulturu te smatra kako nam ona prethodi i kako nas sačinjava, ali da onda tu dolazi do obrnutog procesa to jest ljudi prisvajaju kulturu u režimu privatnog vlasništva (ibid.). Samim takvim prisvajanjem kultura ulazi u sustav vlasničkih odnosa i tako stječe materijalnu vrijednost (ibid.). Iz ovoga bih zaključila kako se i kod samog Hafsteina baštinu percipira kroz materijalni aspekt iako je ona istodobno označena kao nematerijalni fenomen. Pri takvom definiranju autor je dosta fokusiran na međunarodnu organizaciju UNESCO i njezina pravila, konvencije i liste.

Također je dosta fokusiran i na analizu kulturne baštine kao resursa koji se koristi u različite svrhe, poput gospodarskog i političkog razvoja, promicanja turizma, upravljanja razlikama među stanovništvom i slično (ibid.: 44). Uz to autor ističe i važnost baštine kao sredstva polaganja prava na kulturu i prava temeljenih na kulturi te također naglašava da baština ima moralni imperativ za očuvanje i ističe njezinu retoriku prije svega moralnu (ibid.: 45). Stoga bih rekla kako takva analiza baštine kao resursa i sredstva te referiranje na UNESCO više odgovara institucionalnom i stručnom pristupu prema baštini, koji se fokusira na zaštitu, valorizaciju i upravljanje kulturnim dobrima. Pitanje usputnosti uopće nije spomenuto, jer se sama problematizacija baštine odvija kroz institucionalne okvire koji je izuzimaju iz življenog iskustva. Dok s druge strane, u tekstu „Svjetska baština i kulturna ekonomija“ autorica Barbara Kirshenblatt-Gimblett istražuje koncept globalne javne sfere koristeći UNESCO-ove napore u definiranju i zaštiti svjetske baštine (Gimblett 2013: 65). Autorica opisuje kako stručnjaci za baštinu primjenjuju muzeološke metode na žive ljude, prakse i prostore kako bi ih svrstali u sferu baštine. Kroz ovaj proces, kulturna dobra postaju metakulturni artefakti, a pojedinci koji ih stvaraju doživljavaju novi odnos prema njima (ibid.). Nadalje, autorica istražuje asimetriju između onih koji proizvode kulturna dobra i čovječanstva koje ih prihvaća kao svjetsku baštinu, što ukazuje na složenost odnosa između različitih kultura i njihovih vrijednosti (ibid.: 66). Također razmatra razliku između kulturne raznolikosti i kulturne relativnosti te kako te koncepcije utječu na percepciju i zaštitu kulturne baštine (ibid.: 96). Stoga, iako se može primijetiti da autorica priznaje važnost institucionalnih napora poput UNESCO-ove zaštite baštine, tekst sugerira da se baština shvaća kao dinamična i progresivna, koja se kontinuirano oblikuje i reinterpreтира kroz interakciju različitih kultura i svjetonazora. Možemo zaključiti da autorica opisuje baštinu kao nešto što nadilazi službeno institucionalno viđenje i više se oslanja na baštinu življenog iskustva, što možemo posebno vidjeti iz korištenja izraza poput „metakulturne produkcije“ i „proizvodnja nečega novog“ koji sugeriraju da se baština ne ograničava samo na tradicionalne artefakte ili povijesne spomenike, već obuhvaća i žive prakse, znanja i društvene svjetove (ibid.: 87). Iako se u ovom radu autorica više oslanja na baštinu življenog iskustva, nego na službenu institucionalnu baštinu nigdje u tekstu nisam primijetila da se spominje usputnost baštine niti na koncepte sadržajno bliske pojmu usputnosti. Nadalje, u djelu „Vlasništvo nad kulturnim dobrom kao strategija: karneval u Bincheu, stvaranje kulturne baštine i kulturnog dobra“ autora Markusa Tauscheka problematizira se odnos između građana belgijskog grada Binchea i njihovog jedinstvenog karnevala. Autor prvo stavlja naglasak na to kako je „godišnji običaj pretvoren u resurs te kako zajednica traži isključiva

prava na korištenje toga resursa, kao i na njegovu interpretaciju“ (2013: 159). Autor ukazuje na to kako se godišnji običaj pretvara u brendiranu kulturnu baštinu, a zajednica osniva karnevalsku udrugu kako bi zaštitila karneval od imitacija i ekonomske eksploatacije. Samim tim ističe da karneval postaje sredstvo identiteta i resurs za lokalnu zajednicu te se percipira kao zajedničko dobro koje bi trebalo biti dostupno svima. No, ograničenja u korištenju karnevalskih simbola i aluzija potiču kreativne reinterpretacije i nove načine korištenja karnevala, kako unutar tako i izvan zajednice (ibid.: 168). Također, autor istražuje i paradigmu promjene u odnosu prema kulturi, gdje se kultura sve više percipira kao sredstvo za ostvarivanje ekonomskih i političkih ciljeva. Kultura postaje usporediva s prirodnim resursima, a njezina ekonomska i politička iskoristivost postaje sve izraženija, posebno u globaliziranom svijetu (ibid.: 160). Konačno, autor ukazuje na globalni status karnevala iz Binchea kao nematerijalne baštine čovječanstva, što implicira promjenu percepcije karnevala kao lokalnog dobra u percepciju karnevala kao zajedničkog dobra svjetske baštine (ibid.: 173). Stoga bih zaključila kako ovaj rad naglašava živu dinamiku između lokalnih iskustava i institucionalne percepcije karnevala kao kulturnog dobra, samim tim se življeno iskustvo lokalnog stanovništva isprepliće sa službenom institucionalnom percepcijom. No unatoč navedenom, niti u ovom kao ni u prethodnim tekstovima nisam uočila problematiku usputnosti baštine. Sličan je pristup primjetan i u radu pod nazivom „Očuvanje nematerijalne kulturne baštine i neizbježnost gubitka: primjer Tibeta“ autorice Amy Mountcastle koji je proizašao iz seminara o antropologiji turizma na Sveučilištu u Zagrebu, s fokusom na kulturni turizam i nematerijalnu kulturnu baštinu. U radu autorica istražuje tibetsku kulturu kroz prizmu njezine zaštite i implikacija na tibetski identitet te postavlja pitanje o stvarnoj učinkovitosti inicijativa za „očuvanjem” kulture koje često dovode do nestanka tradicionalnih načina života (2013: 234). Prije svega autorica navodi kako se u međunarodnom pravu, definicija kulture i uloga kulturne baštine stalno razvijaju prema međunarodnoj brizi za ljudska prava, a inicijative kao što je UNESCO-ova suočavaju se s izazovima u očuvanju živuće nematerijalne kulturne baštine dok istovremeno izbjegavaju institucionalno nametanje na kulturu (ibid. 236). Tijekom čitavog teksta autorica naglašava življenje kulturne baštine kao vitalnog aspekta društva te izražava zabrinutost zbog pritiska koji se vrši na globalnu kulturnu raznolikost. Zbog toga ona predlaže da međunarodna zajednica, posebno putem organizacija poput UNESCO-a, prepozna te pritiske i podrži starosjedilačke i manjinske skupine unutar nacionalnih država (ibid.: 249). Iako se u radu naglašava važnost življenog iskustva u odnosu na institucionalizirane prakse zaštite, te veza s identitetom, autorica ukazuje na problem nedostatka djelotvornih mjera u zaštiti kulturne

raznolikosti, posebno kada države članice preferiraju homogenizaciju radi političke stabilnosti. Ona ističe da povjerenje državama kao čuvarima kulturne baštine može dovesti do konflikta interesa i potencijalne štete za manjinske skupine. Stoga, autorica izražava sumnju u učinkovitost institucionalnih mehanizama u zaštiti i promicanju kulturne raznolikosti (ibid.: 248). Nadalje, autorica problematizira definiciju kulture i način na koji se određuje što se smatra nematerijalnom kulturnom baštinom. Također, autorica sugerira da takvi procesi selekcije mogu rezultirati političkim i kulturnim sukobima te stvaranjem hijerarhije unutar kulture. Stoga, njezin stav implicira da je življeno iskustvo baštine kompleksno i ne može se svesti samo na formalne institucionalne definicije i mjere (ibid.: 249). Usputnost baštine, to jest njezina naizmjenična vidljivost i nevidljivost, ostaju neartikulirani navedenim terminom, ali se ističe razlika življenog iskustva i institucionalnih praksi. Idući tekst u kojem ću pokušati odgonetnuti kako baština figurira za autora je „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti“ autorice Lidije Nikočević. Unutar tog teksta autorica naglašava živu prirodu nematerijalne kulturne baštine te izražava sumnju u upotrebu termina „baština“ zbog njegovih potencijalno problematičnih konotacija. Mountcastle se priklanja razumijevanju baštine kao odrazu životnih procesa i transformacija kulture negoli statičnom razumijevanju baštine. Također, spominje se problematična priroda „očuvanja“ u kontekstu živih tradicija i mogući paradoks u tom pristupu. Rekla bih da se koncept usputnosti spominje kroz njeno naglašavanje važnosti aktualnih procesa kulture, suprotstavljajući se ideji očuvanja kao fosilizacije ili umjetnog stvaranja tradicije. Pritom ističe:

„Nakon svega mi se čini da se, ne samo u Hrvatskoj, nego i drugdje, uvelike radi o ponosu nacionalnih vlada koje, imajući veći broj kulturnih fenomena na UNESCO-ovoj Reprezentativnoj listi, mogu svjedočiti o bogatstvu svoje kulturne baštine, dok se u manjoj mjeri vodi računa o nositeljima tih kulturnih tradicija“ (Nikočević 2013: 338).

S obzirom na navedeno, pitanje usputnosti baštine nužno je promišljati kao odraz življenog iskustva koje je izmaknuto institucionalnim, političkim i identitetskim pritiscima. Njezina naizmjenična vidljivost i nevidljivost u javnom prostoru nije određena samo institucionalnim praksama zaštite, već i svakodnevnim ispreplitanjem baštine i svakodnevice. Iako implikacija usputnosti može nagnati na promišljanje o relativiziranju baštine u pejorativnom smislu, u ovom radu usputnosti pristupam kao refleksiji kompleksne i isprepletene življene svakodnevice ljudi koji baštinu doživljavaju kao višestruki i slojeviti fenomen. S jedne strane ona je ishodište oblikovanja identiteta, individualnih ili kolektivnih, ali isto tako u drugom trenutku usputna

baština može postati prepreka ekonomskom razvoju, „problem“ u životnim planovima pojedinaca ili slučajni pronalazak materijalnih artefakata povijesti u najneočekivanim situacijama. U daljnjem tijeku rada, problematiku usputne baštine ću kritički reflektirati na svoja iskustva etnografskog istraživanja i pokazati kako njezina raznovrsna značenja posjeduju istraživački potencijal.

6. Usputnost kao odrednica promišljanja o baštini

U ovom dijelu rada naglasak će biti stavljen na analizu usputne baštine i njezinu artikulaciju u transkriptima nastalima na temelju intervjua provedenih tijekom terenskog istraživanja. Inspirirajući se različitim teorijskim perspektivama i promišljanjima identiteta, življenog iskustva i kulturne baštine, uvijek međusobno isprepletenih, u ovom ću poglavlju analizirati procese koji su oblikovali usputnu baštinu. Koncept usputne baštine koji koristim u ovom radu već sam definirala u prethodnim poglavljima. Unatoč tome, uloga ovog koncepta za potrebe ovog rada polazi od činjenice da je usputna baština odraz svakodnevnog iskustva ljudi koje se može etnografski rasvijetliti. Ambivalentnost usputne baštine tumači se iz spontanih iskustava i doživljaja baštine, svojevrsnih interpretacija koje su nastale u otklonu od javnog diskursa, ali koje ne mogu izbjeći kontekst u kojem se baština promišlja i kroz institucionalne i formalne okvire i terminologiju. Također, usputna baština ponekad može biti vidljiva, a ponekad nevidljiva te kao takva ona se isprepliće sa svakodnevnim životom i aktivnostima ljudi. Iako bi se pojam usputne baštine mogao shvatiti kao umanjivanje važnosti baštine na negativan način, smatram da je usputnost odlika življene svakodnevice ljudi koji baštinu doživljavaju na različite i kompleksne načine te da usputna baština predstavlja bogat i slojevit fenomen unutar njihovih svakodnevnih iskustava. Koncept usputne baštine pritom nema negativne konotacije iako ih nazivom možda insinuira. Usputnost u ovom smislu predstavlja uvid u nestrukturiranu svakodnevicu u kojoj misliti o baštini ne mora nužno implicirati posezanje za pravničkim, birokratskim ili akademskim diskursom, već razumjeti življena iskustva i relacije spram vlastite kulture. Stoga možemo postaviti pitanje kako je takvo nešto uopće moguće te iz čega proizlazi ambivalentnost usputne baštine? Sve ću to prikazati kroz analizu svojeg etnografskog istraživanja i iskustva mojih sugovornika.

Iako je takvo nešto već pojašnjeno u uvodnim poglavljima, ovdje prije svega želim navesti da se malo prisjetimo, kako je u Bosni i Hercegovini donesen Zakon o zaštiti stećaka kako bi se očuvali i zaštitili srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Ovaj zakon, koji se može naći u Službenom listu BiH, pruža smjernice za konzervaciju i restauraciju stećaka te angažira lokalne zajednice i stručnjake u njegovoj provedbi. Iako zakon formalno štiti stećke, stvarnost na terenu pokazuje drugačiju sliku. Mnogi stećci nisu adekvatno zaštićeni, često su izloženi prirodnim utjecajima i ljudskom nemaru, a svijest o njihovoj vrijednosti među lokalnim stanovništvom je niska. Čak i nakon što su stećci uvršteni na UNESCO-v popis Svjetske kulturne baštine, nedostaje sustavna briga i promocija. Nerazvijena svijest o kulturnoj baštini i

birokratske prepreke dodatno otežavaju zaštitu ovih spomenika. Problemi dekontekstualizacije, izmještanja i uništenja stećaka ostaju prisutni, unatoč naporima nevladinih organizacija i akademske zajednice. Svojim istraživanjem dublje sam analizirala svakodnevni odnos lokalnih zajednica prema stećcima, kako bi se bolje razumjela njihova percepcija i stvarna vrijednost u očima zajednice te sam tu naišla na prvi paradoks. Naime, iščitavajući transkripte prije svega primijetila sam kako su odgovori nekih od sugovornika doista zapetljani u zakonsku i općenito administrativnu terminologiju kada je riječ o stećcima kao dijelukulturne baštine. Točnije, stekla sam dojam kao da su njihovi odgovori uvjetovani pravnim okvirom i problemima izvan kojih ne znaju komunicirati o baštini. Upravo stoga moja su pitanja o baštini iziskivala odgovore koji su prvenstveno predstavljeni kao problem. Kao primjer nečeg takvog izdvojila bih dio razgovora o lokalitetu Bijača kod Ljubuškog s jednim sugovornikom iz kojeg je vidljivo kako su moji sugovornici zarobljeni u jeziku kada je u pitanju bilo kakav razgovor o kulturnoj baštini koji se vodio ispred diktafona. Kao da nije postojao vokabular koji bi artikulirao njihovo viđenje baštine bez konstantnog bijega u već spomenute pravne okvire koji naglašavaju probleme.

Istraživačica: Prije nego što su došli ti stećci na popis UNESCO-a jeli se potakla ikakva inicijativa za tim lokalitetom?

Sugovornik: On (Bijača kod Ljubuškog) je tada imao status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine i tada su zapravo započeli razgovori rješavanja imovinsko-pravnih odnosa i tada je donekle bilo da tako kažem raspoloženja da se riješi imovinsko-pravni odnos ali kada je on postao dio UNESCO-ve svjetske baštine, tada je to postalo nemoguće, jer ovaj koji je htio prodat su porasli apetiti da kažem, najednom to vrijedi puno više nego što je vrijedilo i tako da bojim se da se u skorije vrijeme to neće riješiti. I to je ponavljam se opterećenje, ajde vlasnik je raspoložen i dozvoljava čišćenje i održavanje nekropole, ali to je u principu, nisam siguran, minimum onoga što bi se trebalo napraviti. Uglavnom nekropola se održava, čisti se, ali ovoga recimo nema prikladan prilaz, ima neku osnovnu turističku infrastrukturu u smislu info table, turistički oznaka, putokaza, nemamo površine, prostora za postaviti klupe, kante, prilaz u samu nekropolu, često zna biti ograđen nekom metalnom žicom, koju je vlasnik tu postavio, jer je to velika parcela koju on zapravo drži za stoku, za ispašu, i ovoga on to ogradi metalnom žicom i onda sad neki prosječan turist koji ne razumije kako to funkcionira u Hercegovini, misli da je to zablokirano da nitko ne može doći, ali u principu nije to nego on to da zaštiti svoju stoku, ali onda ljude to odbija da dolaze na lokalitet.

Iz navedenog primjera je vidljivo kako sugovornik govori o imovinsko-pravnim odnosima što se tiče lokaliteta Bijača kod Ljubuškog te kako se usredotočio na sve probleme koji se tiču kako nevidljivih (lokalitet je u privatnom vlasništvu) tako i vidljivih (stvarno stanje na lokalitetu) aspekata lokaliteta. Točnije, sugovornik često skreće s pravnog diskursa na

praktične, lokalne probleme te ovo skretanje pokazuje kako su lokalni akteri često fokusirani na neposredne izazove i prepreke, koje su im bliže i razumljivije, nego na apstraktne pravne norme i propise. Razgovor prelazi s formalnih zakonskih okvira na specifične probleme poput imovinsko-pravnih odnosa, turističke infrastrukture, i praktičnih pitanja održavanja lokacije. Takav diskurs sugovornika pokazuje da lokalni problemi i svakodnevne prepreke imaju značajan utjecaj na tumačenje i percepciju kulturne baštine. Kada sugovornik govori o neodgovarajućem prilazu, metalnoj žici, i osnovnoj turističkoj infrastrukturi, vidljivo je da su ti problemi za njega konkretniji i opipljiviji od apstraktnih pravnih normi. Ovaj praktični pristup može biti rezultat svakodnevne borbe s realnim izazovima na terenu, što stvara dojam da je pravni diskurs često udaljen od stvarnih potreba i mogućnosti lokalnih zajednica. Ovaj primjer također ilustrira koncept usputne baštine. Umjesto da se kulturna baština vidi kao centralni element identiteta i ponosa, ona se često percipira kao dodatni balast ili problem koji treba riješiti. Imovinsko-pravni odnosi, neadekvatna turistička infrastruktura, i nesklad između formalne zaštite i praktične stvarnosti doprinose percepciji baštine kao nečega što je sekundarno u odnosu na svakodnevne potrebe i probleme zajednice. Ovo može ukazivati na nedovoljno razvijenu svijest o važnosti kulturne baštine i njezinom potencijalu za doprinos zajednici. Iz ovog diskursa može se zaključiti da lokalni akteri često percipiraju kulturnu baštinu kroz prizmu praktičnih problema i izazova, umjesto kroz formalne pravne okvire. Ova percepcija može biti rezultat svakodnevnih iskustava i neposrednih potreba, koje oblikuju tumačenja i pristupe baštini. Da bi se poboljšala zaštita i valorizacija kulturne baštine, potrebno je uskladiti pravne norme s praktičnim potrebama i izazovima lokalnih zajednica te raditi na razvijanju svijesti o važnosti baštine kao integralnog dijela identiteta i zajedničkog dobra.

S jedne strane diskurs o baštini zarobljen je u jeziku koji je određen pravno-administrativnim problemima, dok je s druge strane umrežen u lokalna iskustva i perspektive. Takva zarobljenost u jeziku vidljiva je i kod ostalih sugovornika, stoga donosim još jedan primjer dijela razgovora tijekom kojeg je bilo riječi o lokalitetu Dugo polje na Blidinju, a koji također ukazuje na to kako se lokalitet ne održava i kako nije dovoljno zaštićen:

Sugovornik: Da, za druge ne znam, ali po pitanju one nešto je se malo napravilo, ali nije dovoljno. Evo na primjer ja sam bio gore baš sam nešto slikao oko tih stećaka u nedjelju i vidim da su džipovi prošli, uopće nije zaštićeno, metar od stećka, ono ostali su tragovi, zamisli sada dođe neko iz Belgije, Nizozemske tu i ono izglibano oko stećka neko džipom, nije to.

Istraživačica: Znači ne postoji nikakva ograda niti išta?

Sugovornik: Ne postoji, postoji ta informativna tabla sada će se raditi i nova malo bolja, postoje kao neke klupe, rađene su davno već su dotrajale i zapravo više i ništa, niti se kosi oko njih.

Istraživačica: Ne kosi se trava tu?

Sugovornik: Nije, bili smo ljetos bude trava užasna.

Istraživačica: Znači nema ni u tom pogledu se ne održava?

Sugovornik: Pa eto što se tiče Blidinja, ja sada govorim za Blidinje, možda negdje se to održava, možda dolje u Stocu, bolje očuvanije, ali eto to gore nije, a to gore na Blidinju se može pripisati tome što to nije naseljeno mjesto. Gore nema nekih zaposlenika, kakva je situacija danas u državi da to neko dođe volontirat iz nekog razloga treba mu 20km goriva a tko će to. Možda kada bi se proglasio nacionalni park bilo bi sve puno bolje, ali eto trenutno je tako.

Vidljivo je kako moji sugovornici, iako zapetljani u zakonske i administrativne aspekte, uvažavaju potrebe i izazove u vezi s odgovarajućim nivoom zaštite stećaka. Pa tako za mojeg sugovornika „zaštititi“ kulturnu baštinu znači osigurati fizičku zaštitu i održavanje, što uključuje sprječavanje fizičkih oštećenja i redovno održavanje prostora oko spomenika. U primjeru kojeg sam navela, sugovornik ističe probleme poput tragova vozila oko stećaka, neodržanih travnatih površina i dotrajalih informativnih tabli. Ovi problemi ukazuju na to da, prema njegovom mišljenju, zaštita nije samo pravna ili institucionalna, već i praktična i svakodnevna. Obrasla trava, neodržavanje i loša infrastruktura smatraju se pokazateljima zanemarivanja, što utječe na percepciju zaštite. Za sugovornika, zaštita se ne svodi samo na formalne mjere poput postavljanja tabli, već uključuje i fizičko održavanje i upravljanje okolišem, što je u ovom slučaju zanemareno. To sugerira da zaštita nije samo stvar pravnih propisa, već i konkretnih i vidljivih akcija na terenu. Ali, isto tako se iz razgovora može naslutiti da sugovornik vjeruje da zaštita kulturne baštine u velikoj mjeri ovisi o institucionalnoj podršci. Spominjanje mogućnosti da bi se proglašenjem područja nacionalnim parkom mogla poboljšati situacija implicira da sugovornik smatra kako je uloga države ključna za adekvatnu zaštitu. Ako lokalne zajednice nemaju pristup resursima ili podršci, teško im je održavati baštinu na odgovarajući način. Nedostatak održavanja i infrastrukturnih ulaganja, kao što su klupe i informativne table, ukazuje na to da lokalne inicijative često nemaju potrebnu podršku ili resurse za učinkovito upravljanje baštinom. Ovo može sugerirati da zaštita kulturne baštine zahtijeva formalne mjere i podršku s viših razina, a ne samo lokalne napore. Dok u kontekstu usputne baštine, ovaj primjer pokazuje kako baština koja je „pred nosom“ može biti zanemarena ili neadekvatno zaštićena. Stećci koji su lokalno prisutni, ali zanemareni zbog nedostatka resursa i institucionalne podrške, odražavaju kako usputna baština može postati sekundarna u

odnosu na svakodnevne potrebe i izazove. Baština koja je fizički prisutna i isprepliće se s lokalnim životom, ali nije adekvatno zaštićena, postaje „tuđa“ ili manje relevantna dok ne postane problem ili izvor brige. Rekla bih kako je iz navedenog dijela razgovora sa sugovornikom vidljivo da lokalni akteri smatraju da zaštita kulturne baštine zahtijeva formalnu podršku i resurse koje pruža država. Obrazloženo je da zaštita nije samo pravni okvir, već i konkretne, svakodnevne mjere održavanja i upravljanja. Kada država ne intervenira ili ne pruža potrebnu podršku, lokalne zajednice se suočavaju s problemima poput zanemarivanja i nedostatka osnovnih infrastrukturnih elemenata. Usputna baština, koja se nalazi „pred nosom“ i su-postoji s nama, često se ne prepoznaje u svojoj važnosti dok ne postane vidljivo zanemarena ili problematična. Ovo naglašava potrebu za integriranim pristupom zaštiti koji uključuje kako formalne, tako i praktične aspekte upravljanja kulturnom baštinom.

No, prije nego li skrenem pažnju u ovom dijelu rada na usputnost baštine u ovom slučaju stećaka, htjela bih istaknuti kako su moji sugovornici često stećke isticali kao važan dio identiteta. Drugim riječima, stećci se smatraju dijelom kulturne baštine te su moji sugovornici često detaljno elaborirali što čini takvu baštinu poput primjerice hrvatske kršćanske baštine i pak srednjovjekovno porijeklo. Slično se može primijetiti i iz razgovora sa mojim sugovornicima:

„...Srednjovjekovna baština i danas se promatra malo drugačije, postoji puno veći senzibilitet prema srednjovjekovnoj baštini i stećcima zato što se evo posebno mi Hrvati u BiH i Hrvati u Hrvatskoj na neki način identificiramo sa tim stećcima, smatramo ih izvornom našom baštinom i smatramo ih kršćanima odnosno katolicima i zbog toga te grobove ne diramo, najčešće se ti stećci ne diraju zato što ih mi doživljavamo kao hrvatske grobove, kao katoličke grobove i svi paze na to. Postoji gomila slučajeva, recimo u gradu Ljubuškom, mjesnih zajednica, mjesnih sela, organizacija mjesnih zajednica koji se javljaju da bi samostalno uredili neku nekropolu u smislu održavanja, čišćenja, sređivanja prilaza, postavljanja kanta i klupa, dakle ljudi imaju senzibiliteta prema nekropolama stećaka. U isto vrijeme prema tumulima, prapovijesnim, koji su isto tako obiteljski grobovi ili individualne grobnice, ne postoji nikakav senzibilitet zato što se smatra da su to prapovijesni ljudi, poganski ljudi prije Krista ljudi i njih se ne doživljava nažalost ni izbliza kao što je riječ sa stećcima...“

Iz navedenog postaje jasno da su stećci za lokalne zajednice mnogo više od samo kulturnih spomenika; oni su duboko povezani s identitetom i religijskim uvjerenjima. Stećci se percipiraju kao važan dio kulturnog naslijeđa koji nosi religijski i kulturni značaj, posebno za Hrvate u Bosni i Hercegovini. Ovi nadgrobni spomenici se smatraju „našim“ baštinskim

naslijeđem zbog njihove povezanosti s kršćanstvom i katolicizmom te se stoga prema njima postupaju s posebnim poštovanjem. Ovo poštovanje ne samo da se ogleda u tome što se stećci ne diraju, već se manifestira i kroz konkretne aktivnosti održavanja i upravljanja prostorom oko njih. Mjesta kao što je Ljubuški pokazuju želju za aktivnim angažmanom lokalnih zajednica koje prepoznaju važnost očuvanja ovih spomenika, te žele preuzeti inicijativu u održavanju nekropola, čišćenju, postavljanju klupa i kanta. Ova praksa pokazuje da su stećci percipirani kao integralni dio identiteta i baštine, što motivira ljude da se brinu o njima, čak i bez formalnih administrativnih naloga ili državnih uputa. Stoga, u ovom kontekstu, stećci predstavljaju primjer usputne baštine jer su duboko ukorijenjeni u lokalnom iskustvu i jer se takva ukorijenjenost manifestira i na razini svakodnevnih taktika i strategija kojima se nadilaze formalno-pravna ograničenja. Iako su fizički prisutni i često vidljivi u svakodnevnom životu, njihova važnost nije samo u njihovom fizičkom očuvanju već i u emocionalnom i kulturnom značaju koji im lokalne zajednice pridaju. Odnosi prema stećcima i njihovo održavanje pokazuju kako usputna baština može biti aktivno valorizirana kroz lokalne inicijative. Iako nije nužno zahtijevala formalnu odluku iz ministarstva da se „mora pokositi trava“, lokalni angažman u održavanju stećaka ukazuje na duboku svijest o njihovoj važnosti i na autonomiju zajednica u upravljanju vlastitim kulturnim naslijeđem. Također, važno je napomenuti da postoji značajna razlika u pristupu između stećaka i prapovijesnih tumula. Stećci se doživljavaju kao dio kulturne i religijske baštine, dok tumuli, koji se smatraju pripadnicima poganskog razdoblja, nisu predmet istog nivoa poštovanja ili brige. Ovako različit pristup pokazuje kako religijske i kulturne konotacije mogu oblikovati način na koji se baština percipira i kako se njom upravlja. U konačnici, pristup stećcima kao dijelu usputne baštine ukazuje na to da iako su ovi spomenici svakodnevno prisutni, njihova vrijednost nije uvijek priznata u formalnim okvirima. Međutim, lokalne zajednice prepoznaju njihovu važnost kroz osobnu i kolektivnu brigu, što pokazuje da usputna baština može biti aktivno očuvana i valorizirana putem lokalnih inicijativa i kulturnog identiteta. Ovo ističe važnost integriranja lokalnog znanja i angažmana u upravljanju kulturnim naslijeđem, koji može biti ključan za očuvanje i valorizaciju usputne baštine.

Iako iz ovoga primjera vidimo kako kod ljudi postoji senzibilitet što se tiče stećaka, no to nije uvijek slučaj, kao što je vidljivo u idućem primjeru:

„...Pa mislim da je u nas najveći taj problem vrednovanja, ne mislim da baš moraš zaraditi na nečemu da bi osjeća da bi bio ponosan na to na taj način. Hm, s čim bih to usporedila? Mislim isto kao s našom crkvom i galerijom i to nemamo mi ostali nikakve koristi od toga ali opet nam je

drago da je to naše. Ne mislim da samo mora biti ekonomska korist, nego više samo podići svijest o tome da je to dio našeg identiteta, naše baštine i da moraš upravo to cijenit...“

Koncept usputne baštine naglašava da baština ne postoji u apstraktnom smislu „baština je prisutna“ ili „baština nije prisutna“. Umjesto toga, usputna baština uključuje kompleksnu dinamiku brige i nebrige, interesa i nezainteresiranosti, osobnih inicijativa i administrativnih problema. Ova perspektiva odražava stvarnu složenost odnosa ljudi prema baštini u svakodnevnom životu. U kontekstu stećaka, vidimo kako se lokalne zajednice aktivno uključuju u očuvanje i održavanje kroz inicijative poput čišćenja, postavljanja informativnih tabli, i brige o okolišu. Međutim, postoji i nepovoljna strana gdje se stećci zanemaruju zbog administrativnih prepreka, nedostatka sredstava ili jednostavno zbog zanemarivanja u moru svakodневnih obaveza. Ova kontradikcija pokazuje da iako se neki dijelovi baštine aktivno njeguju, drugi se prepuštaju propadanju, što bi i bila karakteristika usputne baštine. Stoga se usputna baština ne može promatrati kao izdvojena kategorija ili apstraktni entitet; ona je integrirana u svakodnevni život ljudi i poput života postaje izložena propadanju, nebrizi i fragilnosti. Ako promatramo baštinu kroz prizmu svakodnevnog života, vidimo da je ona stalno prisutna, ali se njeno upravljanje mora umrežiti s drugim životnim obavezama i prioritetima, kao što su odlazak na posao, briga za obitelj ili osobne obaveze. Pa tako ovaj pristup sugerira da se briga za baštinu odvija u sklopu drugih životnih aktivnosti i često je podložna promjenama u životnim okolnostima. Na primjer, u situacijama kada ljudi nemaju vremena zbog drugih obaveza, održavanje baštine može biti zanemareno. Također, administrativni problemi i nedostatak resursa mogu dodatno otežati održavanje. Usputna baština pokazuje da je baština bitna ljudima, ali ona se ne tretira kao nešto što je potpuno odvojeno od svakodnevice. Dok muzejski predmeti ili formalno zaštićeni spomenici imaju status koji ih odvaja od svakodnevnog života i omogućuje im specifično očuvanje i valorizaciju, usputna baština se oblikuje i upravlja u sklopu svakodnevnog života. Ova baština su-postoji s ljudima i može ometati svakodnevne aktivnosti, ali se također isprepliće s njihovim životnim iskustvima. Kada se usputna baština sagledava kroz svakodnevni život, ona postaje dinamičan element koji se oblikuje kroz interakcije, brige i prioritete ljudi. Ova baština nije samo zbirka predmeta, već je ona živući dio zajednica koje oblikuje njihove životne iskustva i vrijednosti.

Nadalje, kako je već bilo spomenuto usputna baština, u ovom slučaju stećci, kada se sagleda kroz prizmu identiteta i življenog iskustva, otkriva složenost odnosa između ljudi i njihove kulturne baštine. Dok identitet može motivirati brigu i očuvanje baštine, svakodnevni život i prioritete često oblikuju stvarnu praksu njege i upravljanja. Ova dinamika pokazuje da baština

nije statičan entitet, već aktivni dio svakodnevnog života koji se razvija i mijenja kroz osobna i kolektivna iskustva. Prvotno iz ovoga možemo iščitati određenu kontradiktornost što se tiče toga kako se lokalni stanovnici već spomenutih mjesta poistovjećuju i cijene stećke, a negdje postoji senzibilitet za njihovo očuvanje i zaštitu, a negdje prema iskazima mojih sugovornika kao da toga malo i nedostaje te prema njima kao da je potrebno podizanje i razvijanje svijesti o važnosti kulturne baštine kod ljudi. Kada uvidimo te kontradiktornosti također možemo postaviti pitanja kao što su: „Što uopće znači razvijanje svijesti te što to uopće znači „naša“ baština?“. Kada je riječ o „našoj“ baštini možemo postaviti i pitanje kako je ona uopće oblikovana, je li ona samo prostorno oblikovana ili je pak riječ o nacionalnom diskursu? Iz razgovora sa svojim sugovornicima, a i iz osobne perspektive, jer i sama dolazim s tog područja Hercegovine, istaknula bih da je tu riječ o nacionalno oblikovanom diskursu. Rekla bih da se nacionalno oblikovan diskurs ponajviše odnosi na način na koji se nacionalna zajednica izražava i formira stavove o temama koje su relevantne za nju te da je jedan takav diskurs najčešće oblikovan kroz političke govore, medije, javne rasprave, akademska istraživanja i širi medijski diskurs. Takav diskurs često odražava kulturne, povijesne i sociopolitičke kontekste nacionalne zajednice, pa tako u ovom slučaju nacionalne zajednice Hrvata. Nakon naznačivanja kako je govor mojih sugovornika zaražen pravnim okvirom i da je riječ o nacionalnom diskursu, voljela bih skrenuti pažnju na ključni aspekt ovog rada a to je koncept usputne baštine. Kao što sam već iznijela u ranijem dijelu ovoga rada to je koncept koji je nastao u mojim istraživanjima te usputna baština predstavlja fenomen koji se spotiče o naše živote, to je ona baština koja nam je tu „pred nosom“, ali ju ne doživljavamo baš uvijek. Ponajviše je to ona baština koja su-postoji tu s nama te koja na trenutke meta svakodnevni život, isprepliće se sa životom, iskustvima i življenim iskustvom. Zašto i zbog čega uvodim takav koncept baštine koji je upravo opisan prikazat ću kroz par primjera iz svojih istraživanja. Naime, moji sugovornici su o stećcima dosta pričali kao o baštini koja se nalazi negdje „sa strane“, na koju se ne obraća puno pažnje, osim onda kada je to potrebno. Kao što je slučaj s lokalitetom Dugo polje na Blidinju, gdje je glavna aktivnost planinarenje i skijanje, te je lokalitet ušao u ponudu turističke zajednice, jer ne postoji puno drugih znamenitosti na koje bi se moglo uputiti, kako turiste tako i lokalno stanovništvo da ih se posjeti i razgleda. Stećci su kao neka baštinu koja se posjeti i razgleda jer je uz put, doslovno i simbolički što možemo vidjeti iz primjera:

„...ti kao izletnik nemaš ništa puno ni vidjet na Blidinju, ako ti ne misliš sad nešto radit. Ono ako ćeš planinarit to je okej, otići ćeš tamo-vamo, ali sada ako ti hoćeš samo vidjet znamenitosti, onda stećci jesu zanimljivi, obić ćeš malo jezero, malo crkvu, malo stećke...“

Sugovornik u ovom dijelu razgovora opisuje kako je osobno zanimanje za stećke razvijeno kroz planinarenje. Ovaj primjer ilustrira kako osobno iskustvo i slučajni susret sa stećcima mogu dovesti do dubljeg interesa i prepoznavanja turističkog potencijala. Osoba je kroz aktivnost planinarenja shvatila važnost stećaka i njihovu vrijednost kao turističke atrakcije. Činjenica da se zanimanje za stećke razvilo kroz planinarenje sugerira da kulturna baština može biti shvaćena i cijenjena tek kada je povezana s drugim interesima ili aktivnostima. Ovo otkriva kako baština može biti integrirana u svakodnevni život i interese ljudi, stvarajući tako most između kulture i rekreacije.

„...Ima nas ovako pojedinaca, ali evo ovako kako govorim sa osobnog stajališta možda ni mene ne bi toliko počeli zanimat da se nisam nekako priključio Visit Blidinju i planinarenju, možda me uopće ne bi zanimalo... Eto nekim spletom okolnosti ja sam upao u to i kad pogledaš to malo bolje ono shvatiš koliko je to zapravo bitno i koliko ima turistički potencijal, ali eto ne možeš ti to našim ljudima objasniti...“

Iz ovoga je vidljivo kako su stećci na lokalitetu Dugo polje na Blidinju uključeni u turističku ponudu zbog ograničenog broja drugih znamenitosti te ovaj primjer pokazuje kako se stećci koriste kao atrakcija koja dodaje vrijednost turističkoj ponudi, osobito u područjima gdje su druge turističke atrakcije rijetke. Stećci postaju važni ne samo kao kulturni spomenici već i kao „zaustavne točke“ za turiste koji dolaze zbog planinarenja ili skijanja. Indikativno je kako su stećci „uz put“ doslovno jer su smješteni u blizini popularnih turističkih aktivnosti. Ali i simbolički, jer predstavljaju spoj između svakodnevnih aktivnosti (planinarenje i skijanje) i kulturne baštine. Kroz ovaj primjer, stećci postaju dio šireg turističkog doživljaja, a njihova prisutnost doprinosi obogaćivanju turističkog iskustva. U ovom kontekstu, stećci se uklapaju u koncept usputne baštine jer su „na putu“ turizma i rekreacije. Oni nisu samo samostalni spomenici, već su povezani s turističkim aktivnostima koje omogućavaju ljudima da ih primijete i cijene. Usputna baština u ovom smislu predstavlja baštinu koja se svakodnevno susreće, ali nije uvijek u središtu pažnje. Stećci na Blidinju postaju važni zbog svoje integracije u turističke rute. Ovaj primjer pokazuje kako baština može biti važna i cijenjena kada je povezana sa svakodnevnim aktivnostima i iskustvima ljudi. To također naglašava da i kada je baština „usputna“, ona može imati značajnu kulturnu i turističku vrijednost, ovisno o kontekstu i pristupu.

Iz idućih primjera možemo vidjeti kako su stećci dio svakodnevice i kako je lokalno stanovništvo naviklo na stećke te kako ih u svojoj svakodnevici ne doživljavaju i na svakodnevnoj bazi ih ne tretiraju kao nešto „wow“, jer kako su sami sugovornici rekli to im je

nešto učestalo, oni su jednostavno dio njihove svakodnevice. Stoga, u analizi navedenih dijelova razgovora, možemo istražiti kako se stećci doživljavaju u svakodnevnom životu lokalnog stanovništva te kako koncept usputne baštine dolazi do izražaja kroz ovaj odnos. Ovi primjeri pružaju uvid u to kako kulturna baština može biti integrirana u svakodnevni kontekst i kako se njezina vrijednost mijenja ovisno o učestalosti i priviknutosti.

Ja: Mislim jeli ljudi tamo na primjer šetaju i tako dođu gledati stećke?

Sugovornik: Mislim naši lokalni, mislim ne znam, vi kad prođete vi pogledate brod tipa, vidi tamo brod¹⁵, ja ono prođem 100 puta tamo kraj njega ni ne okrenem se, jer mi je toliko ono postalo učestalo...

Sugovornik u prvom primjeru opisuje kako lokalno stanovništvo ne doživljava stećke kao posebne ili nevjerojatne zbog njihove stalne prisutnosti. Slično kao što bi netko ignorirao brod koji je stalno prisutan u njihovoj okolini, tako i stećci postaju „normalni“ dio svakodnevice. Ova priviknutost može dovesti do smanjene svijesti o kulturnoj vrijednosti stećaka među lokalnim stanovništvom, jer su oni toliko prisutni da postaju gotovo nevidljivi u svakodnevnim aktivnostima.

„...prvenstveno zato što su dio prostora, evo da kažem ako se imalo prošetate po našim poljima i to uvijek se može pronaći i malo tako zarasli, tako da su baš dio ovog prostora i nemoguće ih je ignorirati kao baštinu...“

Ono što se može uočiti iz ove sugovornikove rečenice jest kako je nemoguće stećke ignorirati kao baštinu, koja je određena svojom usputnošću. Ova izjava implicira da stećci nisu samo značajni kulturni artefakti, već su također fizički prisutni i integrirani u svakodnevni okoliš ali na način da se usputno pojavljuju uz druge aktivnosti kroz koje se razotkriva baština. Bilo da je riječ o stećcima koji se pojavljuju usred nepokošene trave, ili koja se pojavljuje uz put, stećci kao usputna baština pojavljuju se „tu i tamo“ dok prolazimo prostorom u kojem se pojavljuju. Oni nisu samo objekti koji su prepoznati i zaštićeni kao posebni kulturni artefakti, već su i prirodno prisutni u svakodnevnom prostoru. Ova vidljivost može sugerirati da je usputna baština često integrirana u svakodnevni život i okoliš, te stoga može biti manje primijećena kao posebna ili vrijedna. Kako stećci „vire iz trave“ ili su prisutni u „poljima“, to ukazuje na njihov položaj u svakodnevnom okruženju i kako su se prilagodili kontekstu u kojem se nalaze. Ova integracija u svakodnevni život može dovesti do smanjenog osjećaja njihove vrijednosti, jer oni nisu izdvojeni ili posebno istaknuti, već su samo dio uobičajenog prostora. U skladu s tim, izvan provedenih intervjua tijekom istraživanja doznala sam još neke značajne elemente to jest sadržaje iz kojih se može iščitati usputnost stećaka. Primjerice, tijekom vrućih ljetnih dana na

¹⁵ Sugovornik se referira na poznatu neobičnu građevinu Kuća brod – Mirko Jelin u mjestu Cista Velika.

lokalitetu stećaka u Cisti Velikoj zna se organizirati ljetno kino. Nadalje, mladi nakon večernjeg izlaska za dodatno opuštanje znaju kupiti krafne u obližnjoj pekarni i jesti ih na već navedenom lokalitetu ili se vozati motociklima ili kvadriciklima oko stećaka i slično. Stoga ova analiza pokazuje kako usputna baština može biti prepoznata kao značajan dio svakodnevice, ali može izgubiti svoju privlačnost ili važnost zbog svoje stalne prisutnosti. Značenje stećaka se može mijenjati ovisno o tome koliko su prisutni u svakodnevnom životu i koliko su ljudi priviknuti na njih. Iako stećci imaju formalno kulturnu vrijednost, njihova svakodnevna prisutnost može dovesti do njihove normalizacije među lokalnim stanovništvom. To može značiti da njihova važnost i značenje trebaju biti istaknuti i naglašeni kako bi se očuvala njihova kulturna vrijednost i osigurala adekvatna zaštita.

Stećci, kao značajni kulturni artefakti srednjovjekovnog naslijeđa, predstavljaju složen fenomen u kontekstu identifikacije i baštinskih procesa. Njihova prisutnost u svakodnevnom životu lokalnog stanovništva u Bosni i Hercegovini otkriva zanimljivu dinamiku između življene svakodnevice i kulturne baštine. Stećci predstavljaju složen fenomen u odnosu između svakodnevnog života i kulturne baštine, otkrivajući dinamične interakcije između življene svakodnevice i identitetskih vrijednosti. Iako su stećci prisutni u svakodnevnom okruženju lokalnog stanovništva, često se doživljavaju kao „nevidljivi“ zbog njihove stalne prisutnosti, što može dovesti do njihove normalizacije i smanjenja njihove posebnosti. Ova pojava ukazuje na to da kulturna baština, u ovom slučaju stećci, može postati integrirana u svakodnevni život, gdje njihova percepcija i značaj mogu biti smanjeni. Istovremeno, stećci služe kao simboli kulturnog i religijskog identiteta, sa značajem koji se očituje u brizi i inicijativama za njihovu zaštitu. Ova povezanost s prošlošću čini stećke ključnim elementima kolektivne memorije i identiteta, unatoč njihovoj svakodnevnoj prisutnosti. Koncept usputne baštine pokazuje kako se kulturni artefakti ne moraju nužno percipirati kao izdvojeni predmeti, već kao integrirani dijelovi svakodnevnog pejzaža. Također, dualnost između formalne zaštite i lokalnih inicijativa ilustrira kako stećci funkcioniraju unutar kompleksne mreže interesa i pristupa, koji uključuju birokratske i svakodnevne aspekte. Ukratko, stećci su most između svakodnevice i kulturne baštine, odražavajući način na koji lokalna zajednica doživljava i njeguje svoju prošlost, usklađujući je s modernim izazovima i iskustvima.

7. Zaključak

Nekropole stećaka, koje se nalaze na popisu Svjetske baštine UNESCO-a, često su smještene u blizini naseljenih područja, postajući dio lokalnih zajednica i važan element kulturne identifikacije. Unatoč opsežnim istraživanjima, stećci i dalje zadržavaju određenu mističnost i izazivaju nerazumijevanje te su predmet složenih i neriješenih odnosa koji, s obzirom na to da još uvijek postoje neodgovorena pitanja koja se tiču njihova nastanka, odlikuju lokalne zajednice. Stoga je cilj mog rada bio, na temelju terenskog etnografskog istraživanja na više lokaliteta, pokušati istražiti probleme, izazove i suvremene percepcije zaštite stećaka. To jest, kroz navedene metode doznati kako lokalno stanovništvo percipira stećke te kakvo značenje oni imaju za njih u procesima identifikacije, s obzirom na njihovu važnost kao dijela Svjetske baštine UNESCO-a. Također, razmatrala sam smatraju li ih dijelom svoje baštine i tradicije te kako se identificiraju sa stećcima ovisno o simboličkim granicama suvremenog etničkog ili religijskog predznaka. Kroz provedeno istraživanje na terenu, koje je detaljnije opisano u četvrtom poglavlju mog rada, razvio se pojam „usputne baštine“, koji ističe ambivalentnost baštine: stećci, iako formalno zaštićeni, često su nevidljivi u svakodnevnom životu lokalnih zajednica. To jest, koncept „usputne baštine“ označava prisutnost kulturnih spomenika koji su integrirani u svakodnevni život lokalnog stanovništva, ali se njihova važnost povremeno zaboravlja ili umanjuje sve dok ne postanu relevantni u specifičnim kontekstima. Tako se peto poglavlje bavi teorijskim okvirima koji su ključni za razumijevanje fenomena stećaka u procesima identifikacije i svakodnevnog života lokalnih zajednica. Kroz prizmu „usputne baštine“, nastojala sam istražiti kako kulturna baština može biti prisutna u svakodnevici, ali često nevidljiva ili zanemarena sve dok ne postane relevantna u specifičnim okolnostima. Ovaj koncept označava artefakte koji su fizički prisutni, ali se njihova važnost povremeno prepoznaje samo kroz posebne društvene, ekonomske ili simboličke situacije. Teorijski okvir mog rada oslanja se na antropološke i kulturne teorije identiteta i baštine, s posebnim fokusom na življeno iskustvo, koje promatram kroz pristup, primjerice Tima Ingolda. Življeno iskustvo nije statična kategorija, već kontinuirani proces interakcije između ljudi, prostora i njihovih svakodnevnih praksi. U ovom kontekstu, stećci postaju više od spomenika

– oni su dijelovi lokalnih narativa, često prepleteni sa svakodnevnim životom, čak i kada nisu svjesno percipirani kao baština. Kulturna baština, kao dinamičan pojam, nije samo nasljeđe prošlosti koje treba čuvati, već i aktivni dio procesa identifikacije u sadašnjosti. Identitet se oblikuje kroz svakodnevne interakcije s baštinom, pri čemu stećci služe kao simboli kulturnog kontinuiteta, ali i kao objekti oko kojih se pregovaraju značenja u sadašnjosti. Kroz istraživanje uspjela sam pokazati kako se identitet, baština i življeno iskustvo isprepliću, stvarajući kompleksne odnose između formalne zaštite stećaka i njihove stvarne uloge u životima lokalnih zajednica. U šestom poglavlju analiziram percepciju stećaka među lokalnim stanovništvom, koje se istovremeno nosi s osjećajem kulturne pripadnosti i svakodnevne prisutnosti ovih spomenika. Kroz etnografske intervjuje otkrila sam da stanovnici često stećke doživljavaju kao neodvojivi dio svog identiteta, a njihova povezanost s katolicizmom i kršćanstvom dodatno pridonosi njihovom značaju kao simbola kulturne i religijske pripadnosti. Ipak, percepcija stećaka varira neki ih promatraju s posebnim poštovanjem i sudjeluju u njihovom održavanju, dok drugi izražavaju ravnodušnost, posebno kada je riječ o njihovoj formalnoj zaštiti. Za mnoge lokalne zajednice, stećci su više od kulturnih spomenika – oni su „naši“ grobovi i izvor identiteta. Međutim, istaknula sam i ambivalentnost u njihovom očuvanju, gdje se često ne oslanja na formalne zakonske okvire zaštite, već na lokalne inicijative. Koncept „usputne baštine“ ovdje postaje ključan: iako su stećci fizički prisutni u svakodnevicu, njihova važnost varira ovisno o okolnostima i inicijativama zajednice. U radu se također naglašava diskurs o zaštiti stećaka – formalna zaštita često se doživljava kao daleka i apstraktna, dok su konkretni naponi zajednice, poput održavanja prostora oko nekropola, ključni za očuvanje ove baštine. Iako je formalno očuvanje neophodno, usputna baština ističe kako se stvarni život i svakodnevne interakcije isprepliću s povijesnim naslijeđem, omogućujući stećcima da zadrže svoju relevantnost unatoč institucionalnim izazovima. Stoga, rekla bih da stećci, kao dio kulturne baštine, igraju ključnu ulogu u oblikovanju identiteta lokalnih zajednica, istovremeno reflektirajući složene odnose između formalne zaštite i svakodnevne percepcije. Koncept „usputne baštine“ osvjetljava ambivalentnost njihove prisutnosti u životima ljudi, naglašavajući kako se njihova važnost često prepoznaje samo u specifičnim društvenim i kulturnim kontekstima.

8. Literatura

1. Agić, Jasmin. 2020. "Šta BiH konkretno čini da spasi stećke?" balkans.aljazeera.net. <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/9/25/sta-bih-konkretno-cini-da-spasi-stecke>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
2. Aleksić, Andrea. 2022. "BH stećci čuvaju ponos i inat." balkandiskurs.com. <https://balkandiskurs.com/2022/11/25/bh-stecke-cuvaju-ponos-i-inat/>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
3. Altaras Penda, Ivor. 2005. "Identitet kao osobno pitanje." *Revija za sociologiju* 36(1-2): 55-62.
4. Avraamidou, Lucy. 2019. "Stories We Live, Identities We Build: How Are Elementary Teachers' Science Identities Shaped by Their Lived Experiences?" *Cultural Studies of Science Education* 14:33–59.
5. Dardagan, Amer. 2020. "Simboli na stećcima." amerdardagan.wordpress.com. <https://amerdardagan.wordpress.com/tag/simboli-na-steccima/>. (zadnji pristup: 26. 1. 2024.)
6. Dragić, Marko. 2000. *Hrvatske predaje i legende o starim grobljima u Bosni i Hercegovini*. Članak u Motrišta, glasilo Matice hrvatske u Mostaru, br. 15, ožujak. Mostar.
7. Filipović, Vladimir. 1984. *Filozofski rječnik*. Zagreb: NZMH.
8. Georgievski, Petre, i Žoglev, Zlatko. 2014. "Uloga kulture u formiranju osobnog i društvenog identiteta u procesu socijalizacije." *Godišnjak Titus* 6-7(6-7): 517-528.
9. Gupta, Veenu, Catrin Eames, Laura Golding, Beth Greenhill, Robert Qi, Stephanie Allan, Alison Bryant, and Peter Fisher. 2023. "Understanding the Identity of Lived Experience Researchers and Providers: A Conceptual Framework and Systematic Narrative Review." *Research Involvement and Engagement* 9:26.
10. Hafstein, Valdimar Tr. 2020. "Pravo na kulturu: nematerijalna baština d.o.o., folklor, tradicijsko znanje." *U Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, urednice Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, str. 37-65. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

11. Hobljaj, Sebastian. 2021. "Stećci: Spomen obilježja bogumila." bogumili.hr. <https://bogumili.hr/stecci-spomen-obiljezja-bogumila>. (zadnji pristup: 25. 10. 2023.)
12. Ingold, Tim. 2015. *The Life of Lines*. London: Routledge.
13. Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. 2020. "Svjetska baština i kulturna ekonomija." U *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, urednice Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, str. 65-121. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
14. Köstlin, Konrad. 2001. "Nova shvaćanja regije i kulture." *Narodna umjetnost* 38(2): 33-49.
15. Lovrenović, Dubravko. 2009. *Stećci: Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Zagreb: Ljevak.
16. Miletić, Nada. 1982. *Stećci*. Beograd: Jugoslavija; Zagreb: Spektar; Mostar: Prva književna komuna. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
17. McIntosh, Ian, and Sharon Wright. 2018. "Exploring What the Notion of 'Lived Experience' Offers for Social Policy Analysis." *Journal of Social Policy*. Cambridge University Press.
18. Mountcastle, Amy. 2020. "Očuvanje nematerijalne kulturne baštine i neizbježnost gubitka: primjer Tibeta." U *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, urednice Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, str. 233-253. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
19. Nikočević, Lidija. 2020. "Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti." U *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, urednice Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, str. 335-353. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
20. Palameta, Miroslav. 2020. "Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst(s odabranim primjerima koji se interpretiraju i rekontekstualiziraju)." *Hercegovina* 6: 99-122.
21. Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo; Filozofski fakultet Sveučilišta.
22. Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Group.
23. Tauschek, Markus. 2020. "Vlasništvo nad kulturnim dobrom kao strategija: karneval u Bincheu, stvaranje kulturne baštine i kulturnog dobra." U *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, urednice Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, str. 157-179. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
24. Vučić, Edita. 2018. *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*. Doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb.

8.1. Internetski izvori

1. Al Jazeera Balkans. 2016. "UNESCO: Stećci uvršteni na listu svjetske baštine." balkans.aljazeera.net. <https://balkans.aljazeera.net/news/culture/2016/7/15/unesco-stecci-uvrsteni-na-listu-svjetske-bastine>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
2. Baština.ba. "Zakon o zaštiti i korištenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa." bastina.ba. <https://bastina.ba/zakon-o-zatiti-i-koritenju-kulturno-historijskog-i-prirodnog-naslijea/>. (zadnji pristup: 26. 2. 2024.)
3. Enciklopedija.hr. "Identitet." enciklopedija.hr. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>. (zadnji pristup: 1. 5. 2024.)
4. Nekropola.ba. "Oblici stećaka." nekropola.ba. <https://www.nekropola.ba/bs/oblici-stecaka>. (zadnji pristup: 25. 1. 2024.)
5. Radio Sarajevo. "Stećci svjetska baština: UNESCO-a, Napretkova izložba u Galeriji Mak u Sarajevu." radiosarajevo.ba. <https://radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/stecci-svjetska-bastina-unesco-a-napretkova-izlozba-u-galeriji-mak-u-sarajevu/494144>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
6. Službeni list. "Službeni list Bosne i Hercegovine." sluzbenilist.ba. <http://www.sluzbenilist.ba/>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
7. UNESCO. "Stećci Medieval Tombstone Graveyards." whc.unesco.org. <https://whc.unesco.org/en/list/1504>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)
8. Visoko.ba. "3D modeli stećaka izloženi u Vlahbegovića kući u Mostaru." visoko.ba. <https://visoko.ba/3d-modeli-stecaka-izlozeni-u-vlahbegovica-kuci-u-mostaru/>. (zadnji pristup: 27. 1. 2024.)

9. Popis sugovornika

1. M (m), Ljubuški, datum intervjua: 31. 1. 2024. u Ljubuškom
2. A (m), Ljubuški, datum intervjua: 31. 1. 2024. u Ljubuškom
3. I (m), Radimlja, datum intervjua: 31. 1. 2024. u Stocu
4. A (ž), Radimlja, datum intervjua: 31. 1. 2024. u Stocu
5. M (ž), Blidinje, datum intervjua: 2. 2. 2024. u Širokom Brijegu
6. Z (m) Blidinje, datum intervjua: 2. 2. 2024. u Posušju
7. I (m) Cista Velika, datum intervjua: 10. 2. 2024. u Cisti Velikoj

10. Prilog

POPIS PITANJA KORIŠTENIH U INTERVJU

- 1.) Što znate o stećcima? Gdje ste sve to naučili (u školi, fakultetu, kroz knjige, novine, Internet ili pak kroz razne razgovore)
- 2.) Zna li da su stećci smješteni na Listu svjetske baštine UNESCO-a? Što mislite po tom pitanju?
- 3.) Smatrate li da su stećci vaša kulturna baština, vidite li ih kao dijelom iste? Što znači za Vas baština? Što vama danas predstavljaju stećci, kako ih vidite? Je li baština dio svakodnevnog života za Vas ili je to muzejska priča? Po vašem mišljenju kome oni pripadaju (kome su pripadali u prošlosti, a kome danas)? Da li se ponosite njima i da li biste učinili nešto po pitanju njihove zaštite, promocije, prezentacije i slično?
- 4.) Smatrate li da su stećci dovoljno zaštićeni? Što za Vas znači zaštititi stećke? Mogu li se stećci zaštititi s obzirom da nisu u muzeju već vrlo često na otvorenom? Što znate o zaštiti i konzervaciji kulturne baštine općenito, da li ste upoznati s takvim zakonima? (problemi, izazovi i suvremena percepcija zaštite stećaka – življeno iskustvo; zakon postavlja uvjete, no kako ih ljudi slijede?)
- 5.) Zna li možda za neki primjer kada zaštita onemogućila uobičajeni tijek života? Npr. gradnja na posjedu je zabranjena jer je riječ o lokalitetu koji je zaštićen? Što u tom slučaju? Je li baština prepreka 'normalnom' životu?
- 6.) Da recimo imate neku korist od stećaka, primjerice turističku, smatrate li da bi ste se vi i ostali više potrudili oko zaštite, promocije i prezentacije?
- 7.) Sada kada dolaze topliji dani, što biste rekli, da li ljudi provode vrijeme kod stećaka (posjećuju li ih u smislu da ih uključuju u svoje svakodnevne rutine primjerice kada idu u šetnju, piju kavu i slično)? Jesu li stećci dio svakodnevnog života? Zna li neke primjere, pa čak i neobične, kako ljudi koriste stećke? Možda u vrtovima, na posjetima, kao ukrasi? Imate li možda neke obiteljske fotografije na kojima se nalaze stećci?